

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ,
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ

Επιμέλεια

ΜΟΡΦΕΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

■ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΡΕΘΥΜΝΟ 2015 ■

ΜΟΡΦΕΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Επιμέλεια έκδοσης: Έφη Αβδελά
Στήσιμο εξωφύλλου: Δήμητρα Μεσσήνη
Διόρθωση κειμένου: Ευαγγελία Δάλκου
Έκδοση: ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ

Α΄ έκδοση: Αθήνα, Νοέμβριος 2015

ISBN έντυπης έκδοσης: 978-960-89102-4-9

ISBN ηλεκτρονικής έκδοσης: 978-960-89102-5-6

© Πανεπιστήμιο Κρήτης και Έφη Αβδελά, Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Χάρης Εξερτζόγλου, Βασιλική Θεοδώρου, Γιάννης Καραγιάννης, Δέσπω Κριτωτάκη, Δήμητρα Λαμπροπούλου, Κατερίνα Λουκίδου, Χρήστος Λούκος, Χρήστος Λυριντζής, Πάρις Παπαμίχος Χρονάκης, Μαρία Πρέκα, Κατερίνα Ροζάκου, Μαρία Σταματογιαννοπούλου, Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, Ποθητή Χαντζαρούλα, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: **ΘΑΛΗΣ**. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ

Επιμέλεια

Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2015

Στη μνήμη του Βαγγέλη Κεχριώτη

Περιεχόμενα

Έφη Αβδελά, «Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα»	11
---	----

Συλλογική προσφορά σε τρίτους

Μαρία Πρέκα, «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (ΣΔΕΓ): υποτροφίες για την εκπαίδευση διδασκαλισσών από τη Μακεδονία (1880-1913).»	41
Χρήστος Λούκος, «Εθελοντικές συσσωματώσεις για νέους και από νέους στη Σύρο κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα»	62
Βασιλική Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού»	82
Έφη Αβδελά – Δήμητρα Βασιλειάδου, «‘Κοπιώδης εθελοντική εργασία’: η Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων στη μεταπολεμική Αθήνα»	101
Κατερίνα Ροζάκου, «Κοινωνικότητα και παραγωγή του πολίτη: Οι περιπτώσεις δύο εθελοντικών σωματείων τον πρώιμο 21ο αιώνα»	124

Συλλογικές ταυτότητες

Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Για μια ιστορία της συλλογικότητας των εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα: ερωτήματα και συζητήσεις»	145
Πάρις Παπαμίχος Χρονάκης, «Ο σιωνισμός και η πόλη. Νεανικότητα, εβραϊκότητα και τοπικότητα σε ένα μεταβαλλόμενο αστικό περιβάλλον, Θεσσαλονίκη 1912-1936»	169
Μαρία Σταματογιαννοπούλου, «Σύλλογοι και διαπραγματεύσεις του τοπικού στη Μυτιλήνη του Μεσοπολέμου: η ανακάλυψη της ‘παράδοσης’»	196
Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο»	217

Ποθητή Χαντζαρούλα, «Τα παιδιά και η νεολαία στο επίκεντρο της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης: Οι επιτροπές εθελοντών και η κοινωνικότητα των παιδιών που επέζησαν του Ολοκαυτώματος»	237
<i>Συλλογικά αιτήματα και διεκδικήσεις</i>	
Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Αστικός χώρος και δημόσια κοινωνικότητα: οι συνοικιακοί-εξωραϊστικοί σύλλογοι της Αθήνας, 1914-1969»	259
Δέσπω Κριτσωτάκη, «Συλλογικότητες για την ψυχική υγεία των παιδιών και των νέων στη μεταπολεμική Ελλάδα. Το παράδειγμα της Πανελληνίας Ένωσης Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Παίδων (1950-1980)»	279
Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Νέοι, μαθητές κι εργάτες: νεανική συλλογική δράση και μνήμη της νεότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα»	292
Γιάννης Καραγιάννης – Χρήστος Λυριντζής, «Όψεις της κοινωνικής και πολιτικής διεκδίκησης στις απαρχές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας: ποσοτικές και ποιοτικές καταγραφές»	314
Κατερίνα Λουκίδου – Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «Αναζητώντας την κοινωνία πολιτών κατά την πρώτη περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση: δρώντες, αιτήματα και διεκδικήσεις»	337
Γιάννης Καραγιάννης – Κατερίνα Λουκίδου, «Κοινωνικότητα και δημοσιότητα: Επικοινωνιακές διαμεσολαβήσεις και συλλογική δράση στις απαρχές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας»	354
Abstracts	380

Για μια ιστορία της συλλογικότητας των εμποροϋπαλλήλων της
Αθήνας στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα:
ερωτήματα και συζητήσεις¹

Η μελέτη αυτή επιχειρεί να συνδυάσει την ιστορία ενός επαγγελματικού συλλόγου με μικρές ατομικές ιστορίες που αποτυπώνουν επαγγελματικές πορείες και διεκδικήσεις μιας σιωπηλής κοινωνικής ομάδας. Πρόκειται για μια ιστορία από τα κάτω, που προσπαθεί να φωτίσει τον ρόλο του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών (ΣΕΑ) και της εμπορικής εκπαίδευσης στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα. Η διακριτή ομάδα των νέων εμποροϋπαλλήλων και η φροντίδα για την ηθική, επαγγελματική, κοινωνική ταυτότητά τους αφορούσαν καταρχήν τον σύλλογό τους, τους εμπόρους εργοδότες μέσα από τον Εμπορικό Σύλλογο Αθηνών (ΕΣΑ) και το κράτος μέσα από το Υπουργείο Οικονομικών και τις αρμόδιες για την επαγγελματική εκπαίδευση Διευθύνσεις.² Η ανομοιογενής ομάδα των εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας, εγκατεσπαρμένη κυρίως στο εμπορικό κέντρο της πρωτεύουσας, έγινε ορατή μετά την ίδρυση του συλλόγου της στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα, κυρίως μέσα από δύο κανάλια: την προσπάθεια οργάνωσης της ειδικής εμπορικής κατάρτισης των νέων εμποροϋπαλλήλων και τις ατομικές διεκδικήσεις των ίδιων των εμποροϋπαλλήλων κατά την περίοδο της κρίσης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Πώς ο Σύλλογος των Εμποροϋπαλλήλων έπλασε τις προϋποθέσεις για τη σταδιακή δημιουργία μιας συλλογικότητας που έπρεπε καταρχήν να αντιμετωπίσει τη ρευστή επαγγελματική ταυτότητα των μελών του; Σε αντίθεση με την πιο συμπαγή και σταθερή ομάδα των εργατών, αυτή την περίοδο οι εμποροϋπάλληλοι μπορούσαν δυνητικά να γίνουν έμποροι και να αλλάξουν επαγγελματική ομάδα. Η ιστορία ξεκίνησε με τη δημιουργία το 1889 ενός συλλόγου με μεικτή σύνθεση μελών, τόσο εμπόρων όσο και εμποροϋπαλλήλων, υπό την επωνυμία Μετοχικό Ταμείο των εν Αθήναις Εμποροϋπαλλήλων, και συνεχίστηκε με τη δια-

1. Η αρχαική έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια της δρος Φλώρας Τσίλαγα και ένα μέρος της παρουσιάστηκε σε κοινή ανακοίνωση στο συνέδριο Education, War and Peace, International Standing Conference for the History of Education 36, Institute of Education, University of London, 23-26 Ιουλίου 2014. Βλ. επίσης Maria Christina Chatziioannou και Flora Tsilaga, "The 'Art of Commerce': an Outline of Commercial Education in Twentieth-century Greece", *Historical Review / La Revue Historique* XII (2015), υπό δημοσίευση.

2. Οι αρχαικές μαρτυρίες για τον Σύλλογο Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών είναι δυσεύρετες, καθόσον το ίδιο το αρχείο του Συλλόγου δεν είναι ανοιχτό στην επιστημονική έρευνα. Διάσπαρτες πληροφορίες προέρχονται από το ΕΛΙΑ και μάλιστα σε ακατάτακτους φακέλους, καθώς και από το αρχείο του Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών.

δικασία για τη δημιουργία πολιτισμικών συναφειών μέσα από την εμπορική εκπαίδευση. Η λειτουργία του συλλόγου και η οργάνωση της εμπορικής εκπαίδευσης δημιούργησαν έναν συνεκτικό ιστό σε αυτή την ανομοιογενή επαγγελματική ομάδα. Αν τα μέλη των εργατικών και επαγγελματικών σωματείων προσδιόριζαν την ταυτότητά τους σε μεγάλο βαθμό από τις τεχνικές δεξιότητές τους, την εξειδίκευσή τους ή τον ίδιο τον τόπο της εργασίας, δεν συνέβαινε το ίδιο με τους εμποροϋπαλλήλους. Τα μέλη αυτής της επαγγελματικής ομάδας ήσαν εγκατεσπαρμένα σε διάφορες μικρές μονάδες, όπως καταστήματα, γραφεία, αποθήκες στο κέντρο της Αθήνας. Να θυμίσουμε ότι το κύριο εμπορικό τρίγωνο της Αθήνας εκτεινόταν μεταξύ των οδών Αιόλου-Αθηνάς-Ερμού και επεκτάθηκε στο πέρασμα του εικοστού αιώνα στους γύρω δρόμους. Εκεί συγκεντρώνεται ένα πλήθος καταστημάτων που τροφοδοτούν την ιδιωτική κατανάλωση στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους.

Η ίδρυση του πρώτου αμιγούς Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας το 1892 και η οικοδόμηση ενός περίοπτου κτιρίου στην οδό Μητροπόλεως δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη δημόσια παρουσία των εμποροϋπαλλήλων, που διαμορφώνεται στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα.³ Η κοινωνική και οικονομική αλληλεγγύη των μελών και οι διεκδικήσεις τους προς το κράτος θα περάσουν μέσα από τον ΣΕΑ. Η διεκδίκηση της δημόσιας παρουσίας του ΣΕΑ στο μητροπολιτικό αστικό κέντρο του ελληνικού κράτους, που είχε αρχίσει δυναμικά να συγκεντρώνει τις εμπορικές, καταναλωτικές και διαμεσολαβητικές υπηρεσίες, θα γίνει και μέσα από την εμπορική εκπαίδευση, η οποία αφορά τη μαγιά των εμποροϋπαλλήλων, τους νέους που εγκαθίστανται στην Αθήνα σε αναζήτηση εργασίας. Ο πολλαπλασιασμός των συλλόγων εμποροϋπαλλήλων στα μεγάλα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους θα αναδείξει τον διαμεσολαβητικό ρόλο του ΣΕΑ, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Παράλληλα με τους συλλόγους εμποροϋπαλλήλων ιδρύονται και σύλλογοι ιδιωτικών υπαλλήλων. Οι εμποροϋπάλληλοι θα ενταχθούν στην ομάδα των ιδιωτικών υπαλλήλων, αλλά και θα ξεχωρίσουν από αυτήν, κυρίως πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Θα ξεχωρίσουν εξαιτίας του επιβλητικού μεγάρου του ΣΕΑ στο κέντρο της Αθήνας και του ενδιαφέροντος που έδειξαν επώνυμοι επιχειρηματίες και πολιτικοί γι' αυτούς.

Η αντιμετώπιση των νέων από πολιτικούς και διανοούμενους στον εικοστό αιώνα ως ελπιδοφόρου ομάδας για ένα νέο εθνικό ξεκίνημα συνδυάζεται και με προτάσεις στον τομέα της επαγγελματικής εκπαίδευσης.⁴ Η συνεχής προσέλευση επήλυδων στα μεγάλα αστικά κέντρα κινητοποίησε τον ελληνικό κρατικό μηχανισμό ώστε και στον τομέα της εκπαίδευσης να προταθούν μέτρα που αφορούσαν την επαγγελματική εκπαίδευση, με στόχο τη γρήγορη επαγγελματική αποκατάσταση και την ικανοποίηση της ζήτησης σε θέσεις εργασίας με σχετικά χαμηλή εξειδίκευση. Το εμπόριο αποτέλεσε σε όλες τις περιπτώσεις τον τομέα που απορρόφησε πολλούς κοινωνικούς κραδασμούς, ως ευέλικτη απασχόληση για αγρότες,

3. Ευχαριστώ τον δρα Φ. Κάραμποτ για τον εντοπισμό των δύο καταστατικών: Καταστατικόν του Μετοχικού Ταμείου των εν Αθήναις Εμποροϋπαλλήλων *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 190, 26.7.1889 και Καταστατικόν του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 87, 18.3.1892.

4. Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγνοια αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2004.

εσωτερικούς μετανάστες, πρόσφυγες κ.ά.⁵ Ίσως μάλιστα αυτή η ευρυχωρία που πρόσφερε η εμπορική εκπαίδευση σε σχέση με την τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση να της προσδίδει έναν διαφορετικό χαρακτήρα. Αφενός ήταν μεικτή, καθώς απευθυνόταν σε αγόρια και κορίτσια, και αφετέρου ήταν ανοιχτή στην κοινωνική ανέλιξη, αφού το περιεχόμενο των σπουδών μπορούσε να εξυπηρετήσει ως ένα βαθμό τόσο έναν βοηθό καταστήματος, έναν αποθηκάριο, έναν λογιστή, έναν ανεξάρτητο έμπορο όσο και έναν μελλοντικό αυτοδημιούργητο επιχειρηματία.

Η έμφαση εδώ δίνεται στην εκπαίδευση γύρω από την εμπορική τέχνη. Οι εμπορικές σπουδές του εικοστού αιώνα συνδέονται με μια τελειώς διαφορετική αντίληψη απ' ό,τι η μαθητεία στις επαγγελματικές συντεχνίες σε παλαιότερες εποχές. Στον δέκατο ένατο αιώνα η εμπορική μαθητεία σε καταστήματα-γραφεία των ελληνικών εμπορικών οίκων της διασποράς ήταν απαραίτητη μαζί με τις ειδικές τεχνικές γνώσεις για τα είδη των εμπορευμάτων, τη λειτουργία των μέσων συναλλαγής, την ορθή τήρηση των κατάστιχων. Η θητεία στα ίδια τα καταστήματα-γραφεία προσέφερε και ένα είδος «άρρητης γνώσης» που έφερνε τον μαθητευόμενο σε επαφή με τους μηχανισμούς, τα τερτίπια της αγοράς. Αυτή η μαθητεία είχε στάδια, όπως η μαθητεία στη συντεχνία. Υπήρχαν γραμματικοί διαφόρων διαβαθμίσεων, όπως τα τσιράκια και οι καλφάδες στις συντεχνίες, όπου στο τελευταίο στάδιο της μαθητείας ο ασκούμενος στην τέχνη ή το επάγγελμα βελτίωνε την επαγγελματική και κοινωνική του θέση.⁶

Ήδη το 1892 ο Θεμιστοκλής Ζύγουρας, ένθερμος υποστηρικτής της εμπορικής εκπαίδευσης, έγραφε: «Άλλοτε ήρκουν μαθήματα εμπειρικά. Σήμερα η ανάγκη γενικής εμπορικής εκπαιδύσεως είνε αναμφισβήτητος. Αι εμπορικά σχολαί είνε και θα παραμένωσι το πρώτιστον όργανον αναπτύξεως του ατελούς και νηπιάζοντος εθνικού ημών εμπορίου». Έτσι η ανάπτυξη της εμπορικής εκπαίδευσης μπορούσε να υπηρετήσει και τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού εμπορίου, γι' αυτό είχε ήδη προταθεί η ίδρυση εμπορικής σχολής στον Πειραιά με δαπάνη του δήμου, υπό την εποπτεία του τότε Υπουργείου Παιδείας.⁷

Διεθνώς η νεότερη αντίληψη για την εμπορική εκπαίδευση αναφερόταν καταρχήν στην πρακτική εκπαίδευση και εξοικείωση σε θέματα του εμπορίου και κάλυπτε μια μεγάλη ποικιλία μαθημάτων, όπως λογιστική, τραπεζικές γνώσεις, καταστιχογραφία, επιχειρηματικές μεθόδους, γνώσεις φορολογίας προώθησης προϊόντων.⁸ Σε λίγες αλλά παραδειγματικές περιπτώσεις, η εμπορική εκπαίδευση έχει συνδεθεί με ιστορίες προσωπικής επιτυχίας νεαρών αυτοδημιούργητων βιοπαλαιστών. Ο John D. Rockefeller Sr. (1839-1937) σε ηλικία 16 ετών σπούδασε για 10 εβδομάδες σε εμπορικό κολέγιο στο Κλίβελαντ και έμαθε καταστιχογραφία, καλλιγραφία, ιστορία και πρακτική του εμπορίου και των χρηματοοικονομικών. Μετά από αυτό το εκπαιδευτικό στάδιο βρήκε δουλειά ως βοηθός λογιστή σε μεγάλο εμπορικό

5. Η Λίλα Λεοντίδου έχει υπολογίσει τους απασχολούμενους στο εμπόριο το 1920 σε 32.350 και το 1928 σε 50.602. Βλ. Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Αθήνα 2001, σ. 167, 175

6. Πώργος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος- 20ός αι.)*, Αθήνα 1986, σ. 77.

7. Θεμιστοκλής Ζύγουρας, *Περί Εμπορικών σχολών και Τεχνικής Εκπαιδύσεως*, Αθήνα 1892, σ. 56, 85-92.

8. Βλ. Μ. C. Chatziioannou – F. Tsilaga, “The ‘Art of Commerce’”.

γραφείο παραγγελιοδόχων.⁹ Να σημειωθεί ότι το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των σχετικών σχολών περιελάμβανε οπωσδήποτε καταστιχογραφία, καλλιγραφία, στενογραφία και ήταν κοινό ως προς το γενικό περιεχόμενο των σπουδών τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική.

Ο εικοστός αιώνας σηματοδότησε μια μεγάλη διαφοροποίηση στο ίδιο το εμπόριο, με την ανάπτυξη του λιανεμπορίου ειδών κατανάλωσης. Τα εμπορικά μαγαζιά αυξάνονται, ιδίως στα μεγάλα αστικά κέντρα που προσφέρουν εργασία εμποροϋπαλλήλου σε νέους άνδρες αλλά και γυναίκες. Η ανάπτυξη του λιανεμπορίου θα διευρύνει τον επαγγελματικό ορίζοντά τους και θα σημάνει τον «εκδημοκρατισμό» του κλάδου, που προσέφερε περισσότερες επαγγελματικές ευκαιρίες. Ο αριθμός των νέων –ανδρών και γυναικών, ανεξάρτητα από κοινωνική ή γεωγραφική καταγωγή– που θα στραφούν σε αυτό το επαγγελματικό πεδίο αυξάνεται ιδιαίτερα μετά τις πολεμικές επιχειρήσεις, όπως οι Βαλκανικοί πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, που σημάδεψαν το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα στην Ελλάδα.

Μπορούμε να παρακολουθήσουμε ορισμένες επαγγελματικές σταδιοδρομίες από το ελληνικό παράδειγμα για να σχηματίσουμε μια εικόνα της επαγγελματικής προοπτικής ενός απόφοιτου εμπορικής σχολής στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας των εμπορικών σχολών στην Ελλάδα. Πρώτη ιστορία αυτή ενός πτυχιούχου της Δημοτικής Εμπορικής Σχολής Αθηνών, του Νικ. Πρωτέδικου, ο οποίος συνέχισε με σπουδές μαθηματικών στη Βιέννη, έκανε δεκαετή καριέρα σε τράπεζα, όπου έγινε τμηματάρχης, δίδαξε εμπορικά μαθήματα σε ιδιωτικές εμπορικές σχολές, ενώ έγινε και αρχιλογιστής στο Γενικό Λογιστήριο του Κράτους. Πάντως, το 1919 δίδασκε σε νυκτερινή σχολή εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας.¹⁰ Η δεύτερη ιστορία αφορά τον αυτοδημιούργητο βιομήχανο ιδρυτή της προπολεμικής κλωστοϋφαντουργίας της Πειραιϊκής Πατραϊκής, Χριστόφορο Κατσάμπα, ο οποίος το 1907, μετά το απολυτήριο της τρίτης τάξης του ελληνικού σχολείου στον Προυσό της Ευρυτανίας, φοίτησε στην Εμπορική Σχολή της Πάτρας. Το απολυτήριο αυτής της σχολής το 1911 ήταν το διαβατήριό του για την εύρεση εργασίας ως υπαλλήλου-λογιστή σε κατάσταση χονδρικής πώλησης υφασμάτων και η βάση –κατά ομολογία του ίδιου– μιας ανοδικής επιχειρηματικής πορείας.¹¹

Στην Ελλάδα η εμπορική εκπαίδευση θα προσελκύσει εργαζόμενους νέους που επιθυμούσαν να αποκτήσουν εγκύκλια αλλά και ειδική επαγγελματική κατάρτιση. Η εμπορική εκπαίδευση λειτούργησε ως συνεκτικός ιστός της ομάδας των εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας και μερικές φορές ως εφαλτήριο για κοινωνική και οικονομική άνοδο. Διαμόρφωσε αιτήματα και οδήγησε στη δημόσια αναγνώριση αυτής της ομάδας. Πρόκειται για ανειδίκευτους συνήθως νέους ανθρώπους που θα διεκδικήσουν την κοινωνική και οικονομική ταυτότητά τους μέσα από τα ημερήσια ή τα νυχτερινά εμπορικά σχολεία. Ο εμποροϋπάλληλος της Αθήνας έρχεται συνήθως από την επαρχία σε μικρή ηλικία, καθ' όλη τη διάρκεια του πρώτου

9. <http://www.pbs.org/wgbh/americanexperience/features/biography/rockefellers-john/>

10. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, Εκθεση επιθεωρητή εμπορικής εκπαίδευσης Παπαζαχαρίου προς το Υπουργείο Οικονομίας, 17.5.1919.

11. Χριστόφορος Κατσάμπα, *Πιστεύοντας εις το μέλλον*, Αθήνα 1966, σ. 29 κ.ε.

μισού του εικοστού αιώνα, και συνήθως επιδιώκει να βελτιώσει τη μόρφωσή του. Η ελεύθερη σχέση εργοδότη και υπαλλήλου επέτρεπε μια σχετικά μεγαλύτερη προσωπική ελευθερία στους εργαζόμενους εμποροϋπαλλήλους στο ελληνικό κράτος¹².

Στην Αθήνα η σχέση και η εξάρτηση των εμποροϋπαλλήλων από τους εμπόρους, συχνά μέλη του Εμπορικού Συλλόγου της Αθήνας, είναι στενή, αφού οι έμποροι φαίνεται να αποτελούν συχνά το ιδεατό κοινωνικό πρότυπο για τους εμποροϋπαλλήλους. Η διάκριση μεταξύ εμπόρων και εμποροϋπαλλήλων μπορεί να μην είναι πάντα σαφής από την αρχή, όμως η διαφορετική συλλογική εκπροσώπηση των δύο ομάδων θα τονίσει τους διακριτούς ρόλους. Μέσα από τον ΕΣΑ οι έμποροι θα συμβάλουν οικονομικά στην εμπορική εκπαίδευση των εμποροϋπαλλήλων και αυτοί με τη σειρά τους θα αναγνωρίσουν τη σχέση προστασίας.

Η ιστορία του ΕΣΑ ξεκινά το 1902 και είναι άμεσα συνδεδεμένη τόσο με την ιστορική εξέλιξη της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους όσο και με την ιστορία του κλάδου των εμπόρων. Οι έμποροι που είχαν διαμορφώσει το εμπορικό τρίγωνο της Αθήνας αποφάσισαν το 1902 να ιδρύσουν έναν σύλλογο αναψυχής, συνάντησης και ανταλλαγής απόψεων. Ο ΕΣΑ συστήνεται μέσα σ' ένα ευνοϊκό κλίμα δημόσιας συλλογικότητας, που προωθούσε την ιδέα ίδρυσης συλλόγων ήδη από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Παράλληλα, είχε αρχίσει να ανατέλλει και η ιδέα της οικονομικής και κοινωνικής αλληλοβοήθειας μέσα από τους συλλόγους. Η μοναδικότητα του ΕΣΑ έγκειται στο ότι εκπροσώπησε ένα δυναμικό κομμάτι επαγγελματιών της πρωτεύουσας, που είχε την έδρα του κοντά στο μέγαρο των εμποροϋπαλλήλων, δίπλα και αυτό από τη Μητρόπολη Αθηνών. Αυτός ο συλλογικός χώρος ενίσχυσε την κοινωνική και οικονομική ταυτότητα των εμπόρων-μελών του. Το επάγγελμα του εμπόρου αποτελούσε ατομική δραστηριότητα που οριζόταν κυρίως από το είδος του εμπορίου και από το μέγεθος της εμπορικής επιχείρησης. Η αύξηση του εισαγωγικού εμπορίου στην Ελλάδα, μέσα στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, διαμόρφωσε έναν νέο δυναμικό τομέα στο λιανικό εμπόριο της πρωτεύουσας.

Τα πρώτα μέλη του ΕΣΑ αποτελούν ήδη τον Μάρτιο του 1902 ένα σώμα από 234 εμπόρους, με καταστήματα στο εμπορικό κέντρο. Δεν καταγράφεται πάντα το είδος του εμπορίου που ασκούν τα πρώτα μέλη του Συλλόγου, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική ακρίβεια ότι πρόκειται κυρίως για καταστήματα που εμπορεύονταν είδη ανδρικής και γυναικείας ένδυσης, οικιακό εξοπλισμό, βιβλία-χαρτικά. Τα πρώτα μέλη του Συλλόγου ήταν αποκλειστικά άνδρες, αφού το εμπορικό κατάστημα αποτελούσε μια ανδροκρατούμενη κατά βάση οικογενειακή επιχείρηση, η οποία όμως πολύ συχνά στηριζόταν στην εργασία και στην προίκα των θηλυκού γένους μελών της οικογένειας και σε νεαρούς βοηθούς που έρχονταν για να βρουν την τύχη τους στην πρωτεύουσα.¹³

12. Διαφορετικό ήταν το σύστημα του οικότροφου εμποροϋπαλλήλου που επικρατούσε στο Λονδίνο τα ίδια χρόνια, πρακτική που παρεμπόδιζε την προσωπική ελευθερία των νεαρών εργαζόμενων. Σύμφωνα με μαρτυρία της εποχής, οι εργοδότες συχνά προσέφεραν στους εργαζόμενους έναντι μέρους του μισθού τους φτωχό κατάλυμα και ανεπαρκή διατροφή, ενώ ήλεγχαν τη συμπεριφορά τους. Βλ. Margaret G. Bondfield, "Conditions Under which Shop Assistants Work", *The Economic Journal* 9/34 (1899), σ. 277-286.

13. Βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου – Μαρία Μαυροειδή, «Ιστορίες καταστημάτων και Αφηγήσεις εμπό-

Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα στην Αθήνα, όσο αυξάνεται η κατανάλωση τόσο ο έμπορος καταναλωτικών ειδών και πιο καθοριστικά ο έμπορος των ειδών «αυτοπαρουσίασης» γίνεται κεντρική μορφή. Μεταξύ των εμπόρων που μεταπωλούσαν προϊόντα που εισήγαν οι ίδιοι από βιομηχανίες της Ευρώπης και των ΗΠΑ περιλαμβάνονται και ορισμένοι ιδιοκτήτες ελληνικών παραγωγικών εργαστηρίων ή μεταποιητικών μονάδων που διέθεταν και πρατήρια λιανικής πώλησης. Παράλληλα με την αύξηση των καταστημάτων κατανάλωσης αυξάνεται και ο καταμερισμός εργασίας μέσα στον εμπορικό κλάδο και σταθεροποιείται η ιδιότητα του εμπορικού βοηθού ή εμποροϋπαλλήλου.¹⁴

Ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών (ΣΕΑ)

Η πρώτη έντυπη παρουσίαση του ΣΕΑ, σ' ένα φροντισμένο λεύκωμα λίγα μόλις χρόνια μετά την ίδρυσή του, κατέγραφε την ιστορία του και έθετε τους όρους δημόσιας αποδοχής της ομάδας των εμποροϋπαλλήλων, ενώ παράλληλα έδινε το περίγραμμα της ταυτότητας αυτής της ομάδας.¹⁵ Αυτή η πρώτη ιστορική αναδρομή ξεκινά με μια περιήγηση στην ιστορία του εμπορίου από τους αρχαίους χρόνους και συνεχίζει με τη βιογραφική παρουσίαση του «μεγάλου ευεργέτη» του ΣΕΑ, του τραπεζίτη Ιωάννη Πεσμαζόγλου (1857-1906), που είχε συμμετάσχει ενεργά στην ίδρυση και λειτουργία της Προνομιούχου Εταιρείας προς Προστασίαν της Σταφίδος και της Τράπεζας Αθηνών.¹⁶ Όλες οι επαινετικές αναφορές στον Ι. Πεσμαζόγλου γίνονται για τη μορφή ευεργεσίας που προσέφερε: «αντί να πλουτίσει τας Αθήνας με νέα άσυλα της πενίας και της δυστυχίας ανήγειρε ναούς της εργασίας και του μόχθου εντός των οποίων διεπλάσθησαν εκατοντάδες νέων χρησίμων εις την κοινωνίαν και ανεπτύχθησαν νέα πηγαία πλούτου και εθνικής ζωής».¹⁷ Η αναφορά εδώ στην εργασία και στον μόχθο φαίνεται να παραπέμπει στη χρησιμότητα της επαγγελματικής εκπαίδευσης στην επίλυση κοινωνικών προβλημάτων. Ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου είχε συνεισφέρει στη διαχείριση της κληρονομιάς του Ανδρέα Συγγρού, οπότε προφανώς κάποιο οικονομικό όφελος υπέρ του ΣΕΑ είχε προκύψει, ώστε ο Συγγρός να μνημονεύεται στο λεύκωμα ως ευεργέτης μαζί με τον διάδοχό του Πεσμαζόγλου στην Τράπεζα Αθηνών, τον Ζαφείρη Μάτσα, τον υποδιευθυντή της τράπεζας Σπυρίδωνα Ξουρή, τον πολιτικό Αλέξανδρο Σκουζέ, τον διοικητή της

ρων», στο Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου – Μαρία Μαυροειδή (επιμ.), *Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών, 1902-2002. Ιστορική αναδρομή στη συλλογική συνείδηση των εμπόρων*, Αθήνα 2002, σ. 175-185.

14. Για την ιστορία του ΕΣΑ, βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου, «Ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα», στο Μ. Χ. Χατζηωάννου – Μ. Μαυροειδή (επιμ.), *Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών, 1902-2002*, σ. 17-58

15. Γ. Σ. Γεωργακόπουλος, *Λεύκωμα του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών*, Αθήνα 1909. Ευχαριστώ τον δρ Δ. Πόρτολο για το αντίτυπο.

16. Η σύζυγος του Ι. Πεσμαζόγλου, το γένος Μιαούλη, και ο γιος τους Γεώργιος Ι. Πεσμαζόγλου συνέχιζαν την υποστήριξη προς τον ΣΕΑΑ. Βλ. Γ. Σ. Γεωργακόπουλος, *Λεύκωμα του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών*, σ. 75-76, 88.

17. Στο ίδιο, σ. 11.

ΕΤΕ Στέφανο Στρέιτ, τον επιχειρηματία από την Αίγυπτο Γεώργιο Σπετσερόπουλο και τον καπνέμπορο Κωνσταντίνο Φυτανόπουλο. Η δημόσια αναγνώριση και έκφραση ευγνωμοσύνης προς σημαντικούς στην εποχή τους τραπεζίτες, πολιτικούς και επιχειρηματίες εξαιτίας της οικονομικής υποστήριξης τους στον ΣΕΑ προσέδιδε κύρος στους εμποροϋπαλλήλους και προσδιόριζε θετικά τη δημόσια εικόνα του συλλόγου.

Παράλληλα ο ΕΣΑ, ο εργοδοτικός σύλλογος στον κόσμο του εμπορίου, δεν παρουσιάζοταν αντιθετικά προς τον ΣΕΑ, αλλά απολύτως συμπληρωματικά, εφόσον «ο σημερινός υπάλληλος είναι ο αύριον έμπορος».¹⁸ Κύριο μέσο για το υποθετικό «εξελικτικό πέρασμα» από τη θέση του εμποροϋπαλλήλου σε αυτήν του εμπόρου παρουσιαζόταν να είναι η μόρφωση, ενώ η σχέση εμπόρου και εμποροϋπαλλήλου ως πατρική. Εξάλλου η πίστη στην κεφαλαιώδη συνεισφορά του εμπορίου και της βιομηχανίας στην ευημερία του έθνους αναβάθμιζε και τον ρόλο των εμποροϋπαλλήλων ως συστατικού μέρους αυτής της προόδου. Δημιουργείται λοιπόν αρχικά μια εξιδανικευμένη εικόνα συνόλου, αगाστής συνεργασίας και ελεύθερης επικοινωνίας. Η παγίωση του επαγγελματικού καταμερισμού στον κόσμο του εμπορίου και ο περιορισμός της κοινωνικής ανέλιξης που είχε χαρακτηρίσει τον δέκατο ένατο αιώνα θα συντελεστεί μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και θα φανεί εδώ παρακάτω.

Τα βιογραφικά των πρόεδρων του ΣΕΑ αποτυπώνουν την εξέλιξη της τυπολογίας του επαγγέλματος. Ο πρώτος πρόεδρος του μεικτού συλλόγου εμποροϋπαλλήλων και εμπόρων Αθανάσιος Κούμανης (Τρίπολη 1848 – Αθήνα 1896) είχε μαθητεύσει σε εμπορικό κατάστημα συγγενούς του στο πρώτο εμπορικό λιμάνι του ελληνικού κράτους, στη Σύρο, και στη συνέχεια στο Μάντσεστερ. Η επαγγελματική του πορεία ακολούθησε αυτήν του ανεξάρτητου εμπόρου του δέκατου ένατου αιώνα, που μέσα από την εμπορική μαθητεία στους διεθνείς εμπορικούς οίκους έμαθε ξένες γλώσσες, διπλογραφία και λογιστική, έστησε το δικό του εμπορικό δίκτυο (Παρίσι – Ζυρίχη – Σαξονία) και στο τέλος κατέληξε έμπορος με δικό του κατάστημα στην Αθήνα.¹⁹ Ο πρώτος πρόεδρος του ΣΕΑ ήταν ο Ανδρέας Αποστολόπουλος από τον Πύργο της Ηλείας, που μετανάστευσε στην Αθήνα το 1881 και εργάστηκε στο εμπορικό κατάστημα συγγενούς του. Διεκδίκησε την καθιέρωση της Κυριακής ως αργίας και μερίμνησε για τις πρώτες νυκτερινές σχολές του ΣΕΑ και για την αναψυχή των μελών του συλλόγου. Ο επόμενος πρόεδρος, ο Ιωάννης Κυριακίδης από τον Άγιο Βασίλειο Κυνουρίας, μετανάστευσε και εργάστηκε ως εμποροϋπάλληλος στην Αθήνα. Σχετικά γρήγορα πέρασε στη θέση του εμπόρου με κατάστημα στην οδό Σταδίου. Οι πρόεδροι του ΣΕΑ που κάλυψαν τα τελευταία χρόνια του δέκατου ένατου αιώνα ήταν ο Λεωνίδας Γιαννακόπουλος και ο Περικλής Κωνσταντινόπουλος από τα Καλάβρυτα. Και οι δύο ασχολήθηκαν με την ανέγερση του κτιρίου του συλλόγου δίπλα στον μητροπολιτικό ναό της πρωτεύουσας. Η θεμελίωση του μεγάρου, που χρηματοδοτήθηκε με δάνειο από την Τράπεζα Αθηνών χάρη στον διευθυντή της Ιωάννη Πεσμαζόγλου, έγινε τις παραμονές των Χριστουγέννων του 1901.²⁰ Η θέση του μεγάρου του ΣΕΑ στον πολεοδομικό ιστό της πρωτεύουσας ήταν ιδιαίτερα σημαντική και τόνιζε την κοινω-

18. Στο ίδιο, σ. 22.

19. Στο ίδιο, σ. 30.

20. Στο ίδιο, σ. 36-39.

νική και πολιτισμική ταυτότητα μιας νέας επαγγελματικής ομάδας «βιοπαλαιστών», που βρισκόταν υπό την προστασία αλλά και υπό την επιτήρηση εμπόρων, πολιτικών και επιχειρηματιών, εκφρασμένη κυρίως μέσα από την ενίσχυση της εμπορικής εκπαίδευσής τους.²¹

Ο διεθνικός χαρακτήρας του εμπορίου, και συγκεκριμένα το εισαγωγικό-εξαγωγικό εμπόριο, καθώς και οι νέες καταναλωτικές συνήθειες που υιοθετήθηκαν κατά κύριο λόγο στην Αθήνα τόνωσαν τη ζήτηση και στις βοηθητικές εργασίες του εμπορίου. Αν ορισμένοι από τους πρώτους εμποροϋπαλλήλους μέλη του συλλόγου έγιναν έμποροι-καταστηματάρχες, η θέση των εμποροϋπαλλήλων ως βοηθητικού προσωπικού παγιώθηκε στον Μεσοπόλεμο. Συγχρόνως το φαινόμενο των συγγενικών σχέσεων στη μικρή εμπορική επιχείρηση ή στο εμπορικό κατάστημα ήταν διάχυτο στην ελληνική περίπτωση και δημιουργούσε περιπλοκές στη συλλογική εκπροσώπηση των εμποροϋπαλλήλων.²²

Οι πρώτοι πρόεδροι του ΣΕΑ, όλοι από την Πελοπόννησο στις πρώτες δεκαετίες τουλάχιστον, εξέφρασαν δύο κύριες διεκδικήσεις: την Κυριακή αργία, με την υποστήριξη και της Εκκλησίας, και την εμπορική εκπαίδευση, ενώ παράλληλα ανέπτυξαν ένα δίκτυο συλλογικότητας μέσα από την κοινωνική μέριμνα και την αναψυχή των μελών του συλλόγου. Να σημειωθεί ότι ο πρώτος διακανονισμός σχετικά με τις ώρες εργασίας των εμποροϋπαλλήλων έγινε αποδεκτός από τον ΕΣΑ το 1908.²³

Η κοινωνική ταυτότητα των εμποροϋπαλλήλων προσδιορίζεται και από τον δημόσιο λόγο και από την κρατική πολιτική γι' αυτή την επαγγελματική ομάδα. Κρίσιμη ήταν η πολεμική δεκαετία 1912-1922. Την περίοδο αυτή τα καθαρά ημερομίσθια και οι μισθοί έπεφταν σταθερά ενώ ο τιμάρθμος είχε τετραπλασιαστεί. Η αστυφιλία, που αυξανόταν σταθερά από τις αρχές του εικοστού αιώνα, επιταχύνθηκε από το 1912 και ιδιαίτερα με την εισροή νέων εποίκων μετά το 1914 από τις Νέες Χώρες. Ο συμμαχικός αποκλεισμός, οι άνεργοι, η αισχροκέρδεια, ο υποσιτισμός μετά το 1917 είχαν καταλυτικές συνέπειες σε στρώματα του ελληνικού πληθυσμού που ανήκαν στις κατώτερες μεσαίες τάξεις.²⁴

Πράγματι, στο τέλος του 1917 η Ένωσις Εμποροϋπαλλήλων Πειραιά, σε επιστολή προς

21. Βλ. επιστολές: Πρόεδρου ΣΕΑ Π. Ροδούλη, 17.7.1908, 15.9.1908, Δ. Ράλλη, 5.4.1909, Σπ. Μερκούρη, χ.χ., Ν. Λεβίδη, 10.5.1908, Κλ. Ραγκαβή, 8.6.1909, στο Γ. Σ. Γεωργακόπουλος, *Λεύκωμα του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών*, σ. 71-80.

22. Πα παράδειγμα στη Ζάκυνθο δεν μπορούσαν να συγκροτήσουν σύλλογο γιατί αρκετοί εμποροϋπάλληλοι συνδέονταν συγγενικά με τους προϊσταμένους τους. Βλ. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή Νικ. Γαλιατσάτου, Ζάκυνθος, προς τον ΣΕΑ, 18.7.1918.

23. Νίκος Ποταμιάνος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας. Βιοτέχνες και μαγαζάτορες 1880-1925», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2011, σ. 1020-1023. Ειδικά για το ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων βλ. Μαρία Μαυροειδή, «Μεσοπόλεμος: Πολιτικές περιπέτειες και κλαδικά αιτήματα», στο Μ. Χ. Χατζηωάννου – Μ. Μαυροειδή (επιμ.), *Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών, 1902-2002*, σ. 103-104. Το ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων ήταν μείζον πρόβλημα για τους εμποροϋπαλλήλους σε όλες τις περιπτώσεις. Βλ. Michael Quinlan – Miles Goodwin, "Combating the Tyranny of Flexibility: Shop Assistants and the Struggle to Regulate Closing Hours in the Australian Colony of Victoria, 1880-1900", *Social History* 30/3 (2005), σ. 342-365.

24. Γ. Λεονταρίτης, «Οικονομία και Κοινωνία από το 1914 ως το 1918», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα 1978, σ. 74-79.

το Υπουργείο Οικονομίας, επισήμαινε τη δεινή οικονομική θέση των εμποροϋπαλλήλων, οι οποίοι στο αίτημα για βοήθεια από τον εμπορικό, βιομηχανικό, τραπεζικό και εφοπλιστικό κόσμο έπαιρναν την απάντηση «δεν έχομεν επαρκείς εργασίας, αποτανθήτε εις την κυβερνησιν η οποία εμονοπώλησε πάντα τα είδη· να ζητήσετε ν' αφεθή ελεύθερον το εμπόριον». Οπότε το αίτημα της Ένωσης ήταν να θεσπιστεί νομοθετικό διάταγμα για όλες οι επιχειρήσεις με κεφάλαιο πάνω από 25.000 δρχ. ώστε να υποχρεωθούν να αυξήσουν τη μισθοδοσία των υπαλλήλων τους.²⁵ Ο Σύνδεσμος των υπαλλήλων της Πάτρας Η Ένωσις ένωνε τη φωνή των διεκδικησέων του με τον ΣΕΑ στα υπομνήματα που έστειλε προς την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων.²⁶ Τα οικονομικά αιτήματα προς το Υπουργείο Οικονομικών τα υπέβαλλαν είτε ως εμποροϋπάλληλοι είτε ως ιδιωτικοί υπάλληλοι, δίνοντας σε αυτές τις επαγγελματικές ομάδες ευκαιρίες για να τονώσουν τη δημόσια παρουσία τους και για να ενισχύσουν τις διεκδικήσεις τους. Εντωμεταξύ ο κοινωνικός διαχωρισμός μεταξύ εμπόρων και εμποροϋπαλλήλων είχε σιγά σιγά παγιωθεί.

Στα χρόνια αυτά η δυνατότητα που έδινε ο ΣΕΑ στους εμποροϋπαλλήλους να υποβάλλουν αιτήματα με τη δική του διαμεσολάβηση στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, όπως την αναπροσαρμογή των μισθών τους το 1917, έγινε πρότυπο και για άλλα σωματεία.²⁷ Το 1918 ο Σύνδεσμος Υπαλλήλων των εν Αθήναις και Πειραιεί Αωνύμων Εταιρειών, ένα σωματείο ιδιωτικών υπαλλήλων, ζητούσε την υποστήριξη του ΣΕΑ στο αίτημα του προς το Υπουργείο Οικονομίας για την ίδρυση ταμείου συντάξεων. Οι ιδιωτικοί υπάλληλοι διεκδικούσαν εργασιακή μονιμότητα και προαγωγή και ως υπόδειγμα ανέφεραν σχετικό αυστριακό νόμο του 1906.²⁸ Το 1918 συστήνεται και αναγνωρίζεται το Σωματείον Ανωτέρων Τεχνικών Υπαλλήλων Ιδιωτικών Επιχειρήσεων, στο κλίμα της σύστασης επαγγελματικών συλλόγων και επιμελητηρίων μετά τον νόμο 281 «περί σωματείων» του 1914.²⁹

Η ταυτότητα των μελών του ΣΕΑ γίνεται δημόσια γνωστή και από τις εργασιακές διεκδικήσεις τους. Η εξασφάλιση κάποιων κοινωνικών παροχών φαίνεται ότι ωθούσε διαφόρους υπαλλήλους να γίνουν μέλη του ΣΕΑ, όπως τον υπάλληλο στο γραφείο Κριμπά, μιας εταιρείας διαχείρισης εγχώριων γεωργικών προϊόντων με έδρα στην Αθήνα, ο οποίος ζητούσε να γίνει μέλος του στις 26 Μαρτίου 1919.³⁰

25. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή της Ένωσης Εμποροϋπαλλήλων Πειραιά προς τον Υπουργό Οικονομίας, Πειραιάς, 14.11.1917.

26. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή του Συνδέσμου εν Πάτραις υπαλλήλων Η Ένωσις προς τον ΣΕΑ, 22.9.1917.

27. Σκόρπια έγγραφα από το αρχείο του ΕΛΙΑ δίνουν τη δυνατότητα μιας από τα κάτω προσέγγισης της σχέσης των μελών του ΣΕΑ με τον σύλλογό τους. Βλ. ΕΛΙΑ, φάκ. Ακατάτακτα, Εμποροϋπάλληλοι.

28. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931. Να σημειωθεί ότι η Αυστρία ήταν από τις πρώτες ευρωπαϊκές χώρες που είχαν θεσπίσει ασφαλιστικό και συνταξιοδοτικό πρόγραμμα από το 1906.

29. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή προς τον ΣΕΑ, Αθήνα, 25.6.1918. Σταύρος Μουδούπουλος, «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Πύργος Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988, σ. 225-253.

30. ΕΛΙΑ, φάκ. Ακατάτακτα, Εμποροϋπάλληλοι. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τη λογοδοσία του προέδρου του

Ο ΣΕΑ παρείχε υποτυπώδη ιατρική και νομική κάλυψη στα μέλη του. Πολλά μέλη δίσταζαν να καλέσουν ή να επισκεφτούν γιατρό για λόγους οικονομίας, ιδιαίτερα οι μικροί εμποροϋπάλληλοι από την Αθήνα και την επαρχία με «γλίσχρους μισθούς», που δεν μπορούσαν να αντεπεξέλθουν στα ιατρικά έξοδα. Για τον λόγο αυτό ο Σύλλογος συνεργαζόταν με τον επιμελητή της παθολογικής κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ιωάννη Παπαδημητρίου. Επίσης ένας δικηγόρος πρόσφερε στον Σύλλογο τις υπηρεσίες του χωρίς αμοιβή, με απαίτηση μόνο την καταβολή του χαρτόσημου. Για τις υποθέσεις των μελών ζητούσε το ένα τρίτο της οριζόμενης αμοιβής, ενώ παρείχε γενικές συμβουλές δωρεάν.³¹

Μέσα στην κρίση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου κατά τη διάρκεια του συμμαχικού αποκλεισμού της Αθήνας, η ταυτότητα των εμποροϋπαλλήλων ήταν ακόμη ρευστή και υπό προσδιορισμό. Στις 18 Σεπτεμβρίου 1917 ο υπουργός Επισιτισμού και Αυτάρκειας της κυβέρνησης Βενιζέλου, Λεωνίδας Εμπειρίκος, απαντούσε στο αίτημα του ΣΕΑ για επισιτιστική βοήθεια ότι «οι εμποροϋπάλληλοι δεν δύνανται να συμπεριληφθώσιν εις τας καθαρὰς εργατικές τάξεις εις ας και μόνως θα χορηγηθή κατά την προσεχή απογραφήν των κατοίκων δελτίον εργατικής μερίδος άρτου». Η κυβέρνηση δεν αναγνώριζε τους εμποροϋπαλλήλους ως εργάτες, άρα η επισιτιστική βοήθεια κατά τη διάρκεια του οικονομικού αποκλεισμού βάρυνε μόνο τον ΣΕΑ. Πράγματι ο Σύλλογος διαχειρίστηκε το πρόβλημα με ιδιωτικές δωρεές και μέσω του Πατριωτικού Ιδρύματος και οργάνωσε συσσίτια για τα μέλη του στη Βαρβάκειο αγορά και στην Πλάκα.³²

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έδωσε αφορμή για τη συλλογική διεκδίκηση των εργασιακών δικαιωμάτων των επιστρατών. Μετά την επιστράτευση του 1915, ο ΣΕΑ προσπάθησε να βοηθήσει τους εμποροϋπαλλήλους και τις οικογένειές τους. Σύμφωνα με την αποτίμηση του συλλόγου, από τα 450 μέλη του τα 160 είχαν ζητήσει βοήθεια και ο ΣΕΑ είχε δαπανήσει γι' αυτήν 20.000 δρχ. Το 1918 τα μέλη του συλλόγου ήταν 1.500 και περίμεναν να επιστρατευτούν οι 600, οπότε το οικονομικό βάρος θα ήταν τεράστιο για τον ΣΕΑ και η οικονομική βοήθεια από το κράτος κρινόταν αναγκαία.³³

Ο ΣΕΑ έγινε ο κεντρικός αποδέκτης ιδιωτικών και συλλογικών διεκδικήσεων και από άλλους περιφερειακούς συλλόγους υπαλλήλων. Αναφέρουμε, για παράδειγμα, το σχετικό με τους επίστρατους αίτημα του Συλλόγου Εμπόρων Πάτρας, που υπεβλήθη επικουρούμενο από τον βουλευτή Λέσβου Γ. Ξ. Καραπαναγιώτη (25 Οκτ. 1917). Ο Σύλλογος Εμποροϋπαλ-

ΣΕΑ Αθην. Π. Ζαρούλια (1.8.1916-31.7.1917) μαθαίνουμε ότι κατά τη θητεία του τα μέλη του συλλόγου είχαν αυξηθεί από 400 σε 1.260.

31. Κάποιοι πίνακες νοσηρότητας τους οποίους συνέταξε ο γιατρός του ΣΕΑ είναι ενδεικτικοί και ίσως συνδέονται με την πανδημία της επονομαζόμενης ισπανικής γρίπης του 1918. Έτσι τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, σύμφωνα με τις καταγραφές του Συλλόγου, 20 εμποροϋπάλληλοι, στην πλειονότητά τους γυναίκες, είχαν νοσήσει από γρίπη ή πνευμονικές παθήσεις. Το ίδιο συνέβη και τον Μάρτιο του 1919, όταν οι περισσότεροι εμποροϋπάλληλοι, κάτοικοι του κέντρου της Αθήνας, είχαν νοσήσει από πνευμονικές παθήσεις – στην πλειονότητά τους πάλι γυναίκες. Στο ίδιο.

32. Να σημειωθεί ότι ο ΣΕΑ είχε τοποθετήσει τα κεφάλαια του στο «δάνειο της Επιτάξεως». Βλ. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή του Γενικού Λογιστηρίου προς τον ΣΕΑ, Αθήνα, 28.7.1918- επιστολή Πατριωτικού Ιδρύματος προς ΣΕΑ, Αθήνα, 31.8.1917.

33. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολές ΣΕΑ, Αθήνα, 14.2.1918 και 15.2.1918.

λήλων Καλαμάτας (έτος ίδρυσης 1908) έθετε το ζήτημα της μισθοδοσίας των επιστρατευμένων εμποροϋπαλλήλων (26.2.1918). Χαρακτηριστικό είναι επίσης το συλλογικό αίτημα του Συνδέσμου Εμποροϋπαλλήλων Πειραιά και της Αδελφότητας Εμποροϋπαλλήλων Πειραιά Η Ανάστασις, σχετικά με το επίδομα που έδινε το κράτος στις οικογένειες των επιστρατευμένων ιδιωτικών υπαλλήλων (1.3.1918). Παράλληλα, ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Πειραιώς (έτος ίδρυσης 1899) ζητούσε να καταβάλλονται τα τρία τέταρτα του μισθού των επιστρατευμένων για να συντηρούνται οι οικογένειές τους (8.3.1918).³⁴ Διασώζεται και απάντηση του ΣΕΑ (18.11.1918) σε σχετικό αίτημα εμποροϋπαλλήλου, με ευγενική σύσταση προς τον εργοδότη να του καταβάλει επίδομα επίστρατου. Οι εργοδοτικές απαντήσεις δεν ήταν πάντα αρνητικές στο αίτημα καταβολής επιδόματος επίστρατου, όπως στην περίπτωση υπαλλήλου της εταιρείας Μουτσόπουλος – Παπαδόπουλος (13.11.1918), όπου η εργοδοσία απαντούσε ότι ο υπάλληλος είχε αποχωρήσει μεν, αλλά είχε αφήσει στους εργοδότες του το τραπεζικό βιβλιάριο καταθέσεών του για την είσπραξη τόκων και άλλων εσόδων. Ο συγκεκριμένος υπάλληλος βρισκόταν στη Μακεδονία και από δική του επιστολή διακρίνουμε και τη βασιλόφρονα ρητορεία της εποχής: «την οποία [Μακεδονία] διά δευτέραν φοράν ηλευθερώσαμεν από τας ατίμους χείρας των Βουλγάρων αφού δολίως και προδοτικώς την παρέλαβον από τους εν Αθήναις ομόφρωνάς των» (2.10.1918). Σε άλλη περίπτωση, ο ορφανός πρόσφυγας από την Ανατολική Ρωμυλία, επί δεκαετία εμποροϋπάλληλος στο κατάστημα Ακριβού και Μαλικόπουλου, βρέθηκε στο μέτωπο επιστρατευμένος, οπότε η μητέρα του ζητούσε τη διαμεσολάβηση του ΣΕΑ ώστε να εισπράξει το σχετικό επίδομα από τους εργοδότες του. Με την ίδια διεκδίκηση ο εμποροϋπάλληλος Β. Γεωργιάδης, που είχε επιστρατευτεί αλλά είχε πάρει άδεια λόγω ασθένειας, ζητούσε τη διαμεσολάβηση του ΣΕΑ για να εισπράξει το σχετικό επίδομα που του αναλογούσε (27.10.1918).³⁵

Οι αιτήσεις εμποροϋπαλλήλων προς τον ΣΕΑ για όλο το 1918 προβάλλουν την ιδιότητα του μέλους και αφορούν το επίδομα του επίστρατου από τους εργοδότες τους, τη μισθολογική αύξηση του Υπουργείου Οικονομικών ή τη χρηματική βοήθεια σε ασθενείς που απαλλάχθηκαν από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις τους. Ουσιαστικά, οι εμποροϋπάλληλοι διεκδικούν από τον ΣΕΑ να διαμεσολαβήσει στις εργασιακές σχέσεις και να υποκαταστήσει την κρατική κοινωνική πρόνοια.

Τα αιτήματα προς τον ΣΕΑ αφορούσαν κάθε μορφή παραπόνου και διεκδίκησης από την πλευρά των εμποροϋπαλλήλων. Στις 10 Μαρτίου 1918 ο Αντ. Γ. Πάνιας και η Μαίρη Αστεριάδου διεκδικούσαν από τον ΣΕΑ τη μισθολογική αύξηση του Υπουργείου Οικονομικών που δεν έδινε ο καταστηματάρχης Φ. Γ. Κουτσογιάννης στην οδό Αιόλου 45. Μερικούς μήνες αργότερα, στις 13 Δεκεμβρίου 1918, ο Αντ. Γ. Πάνιας, με την προσφώνηση «κύριοι συνάδελφοι», ζητούσε από τον ΣΕΑ «ένα βοήθημα» μέχρι να ξεκινήσει τη νέα του εργασία, αίτημα που μεταφράζεται ουσιαστικά σε εσωτερικό δανεισμό.³⁶

Όταν την παραμονή των Χριστουγέννων του 1918 έγιναν απολύσεις υπαλλήλων από

34. ΕΛΙΑ, φάκ. Ακατάτακτα, Εμποροϋπάλληλοι.

35. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931.

36. Στο ίδιο.

την εταιρεία Άγκυρα, τέσσερις απολυμένοι στράφηκαν στον ΣΕΑ για να τους βοηθήσει να διεκδικήσουν τα νόμιμα δικαιώματά τους. Η εργοδοσία όχι μόνο δεν είχε καταβάλει τα δεδουλευμένα, αλλά είχε συμψηφίσει στον τελευταίο μισθό του μηνός Δεκεμβρίου ολόκληρα τα χρεωστικά μεριδιά τους, που προέρχονταν από αγορές εμπορευμάτων της εταιρείας για τα οποία είχε συμφωνηθεί να αφαιρούνται μηνιαίως 5-10 δρχ. από τον μισθό τους. Και σε αυτή την περίπτωση υποδηλώνεται ένας τύπος συμμετοχικού κεφαλαίου, μια μορφή αυτοχρηματοδότησης που προφανώς κάλυπτε τις ανάγκες ρευστότητας στις μικρές επιχειρήσεις. Εξάλλου δύο από τους απολυθέντες διαμαρτύρονταν γιατί προκειμένου να στελεχώσουν τη νέα εταιρεία Άγκυρα είχαν παραιτηθεί μετά από εξαετή εργασία στην εταιρεία ραπτομηχανών Σίγγερ.³⁷

Η αναγκαιότητα παρέμβασης του ΣΕΑ στις εργασιακές αντιθέσεις μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων είναι σαφής σε διάφορες περιπτώσεις, κυρίως την περίοδο που συμπίπτει με το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Ο ΣΕΑ εμφανίζεται ως ο αποκλειστικός διαιτητής των αντιθέσεων των εμποροϋπαλλήλων με τους εργοδότες. Μια σειρά από προσωπικά αιτήματα επίλυσης διαπληκτισμών και εργασιακών διαφορών κατατίθενται στον ΣΕΑ, τόσο από τους εμποροϋπαλλήλους όσο και από τους εργοδότες τους, με άγνωστη έκβαση. Είναι πιθανό ο εθνικός διχασμός να τροφοδότησε τις αντιθέσεις στις εργασιακές σχέσεις εμπόρων και εμποροϋπαλλήλων. Συγχρόνως, η απουσία σαφούς θεσμικού πλαισίου στις εργασιακές σχέσεις, που σε μεγάλο βαθμό στηρίζονταν σε προσωπικές σχέσεις, είναι επίσης σημαντικός παράγοντας, όπως και η διεκδίκηση των πρώτων εργασιακών δικαιωμάτων και του δικαιώματος στον προσωπικό χρόνο. Ανασυντίθενται εδώ μικρές προσωπικές ιστορίες αντιδικίας μεταξύ εργοδοτών και εμποροϋπαλλήλων που διασώθηκαν από τα έτη 1918 και 1919.³⁸

Στις 24 Ιουλίου 1918 το εργοστάσιο Π. Ζεβογιάννη και Μιχ. Παρούση, με κατάσταση στην οδό Σταδίου 59, έκανε έγγραφη αναφορά προς τον ΣΕΑ. Ο στρατευμένος Διονύσιος Κουκάς είχε προσληφθεί ως έκτακτος υπάλληλος στο διάστημα Δεκεμβρίου 1916 – Απριλίου 1918 λόγω οικογενειακής γνωριμίας. Ο υπάλληλος απουσίαζε από το κατάστημα για συνεχείς μέρες και εβδομάδες με την αιτιολογία ότι ήταν «φιλασθενικός». Σύμφωνα όμως με την εργοδοσία του καταστήματος, ήταν κακός υπάλληλος και δεν δικαιούνταν το επίδομα του επίστρατου. Μάλιστα τονίζεται ότι στις 18 Απριλίου 1918 ο Κουκάς, που είχε πάει μαζί με έναν μικρό υπάλληλο του καταστήματος στο ταχυδρομείο, τον παρέσυρε σε καφενείο, όπου και άρχισαν τη χαρτοπαιξία. Η αιτιολογία του εμποροϋπαλλήλου στην αργοπορία ήταν «έπαψον διότι ήθελον να διασκεδάσω».³⁹ Για όλους αυτούς τους λόγους η εργοδοσία υποστήριζε ότι ο επιστρατευμένος υπάλληλος δεν ήταν επαρκής στις εργασιακές υποχρεώσεις του, άρα δεν είχε δικαίωμα στο επίδομα.

Στις 21 Δεκεμβρίου 1918 ο εμποροϋπάλληλος Γ. Κοντοχριστόπουλος διεκδικούσε μέσω του ΣΕΑ χρηματική αποζημίωση από την εργοδοσία του. Ο λόγος ήταν ότι μια Δευτέρα

37. Στο ίδιο.

38. Σκόρπια μικρά χαρτιά με προσωπικές αναφορές και καταγγελίες φανερώνουν έναν κόσμο με έντονες οικονομικές και πολιτικές αντιπαράθεσεις. Βλ. ΕΛΙΑ, φάκ. Ακατάτακτα, Εμποροϋπάλληλοι.

39. Στο ίδιο.

πρωί βγήκε από το κατάστημα, όπως αναφέρει, «διά να ξυρισθώ επανελθών δε αμέσως μετά 10 λεπτά» και τότε ο εργοδότης μπροστά στους υπαλλήλους και τους πελάτες τον έβρισε, τον κτύπησε και τον απέλυσε.⁴⁰ Η προσωπική τιμή σε αυτή την περίπτωση προσφέρει το βασικό πεδίο της αντιδικίας στον χώρο της εργασίας.

Στις 23 Δεκεμβρίου 1918 ο Δημ Αναστασόπουλος ήθελε να παραιτηθεί από μέλος του ΔΣ του ΣΕΑ γιατί είχε κατηγορηθεί ως «αναρχικός».⁴¹ Αυτή η κίνηση θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως οφειλόμενη σε λόγους προσωπικής πολιτικής ευθιξίας, ίσως όμως βάρυνε και το ότι η κατηγορία του αναρχικού θα επηρέαζε αρνητικά τη δημόσια εικόνα του ΣΕΑ.

Στις 14 Ιανουαρίου 1919 ο Ιωάννης Κυριαζάκος, εμποροϋπάλληλος, διαμαρτυρόταν στον ΣΕΑ γιατί, ενώ δούλευε ενάμιση χρόνο στο κατάστημα στρατιωτικών πίων Πανόπουλου, τον απέλυσαν χωρίς λόγο. Κατονόμαζε ως υπεύθυνο της απόλυσής του τον προϊστάμενο του καταστήματος, που τον κατηγορούσε γιατί συνδικαλιζόταν και διεκδικούσε καλύτερες εργασιακές συνθήκες.⁴²

Δεν λείπουν βέβαια και οι καταγγελίες εμπόρων για κλοπή, που θα μπορούσαν να βαρύνουν αρνητικά στην επαγγελματική πορεία του υπαλλήλου, όπως στις 21 Ιανουαρίου 1919, ο Π. Κουλούρης, ως υπεύθυνος στην Αθήνα της αποθήκης «των εν Σύρω εργοστασίων δριλλίων, αλαντζάδων, προσοψίων, Κουλούρη, Δαπόντε και Δαρόπουλου», κατήγγειλε στον ΣΕΑ ότι ο υπάλληλος Παν. Αντωνόπουλος συνελήφθη να κλέβει και γι' αυτό τον απέλυσαν.⁴³

Στις 23 Ιανουαρίου 1919 ο τέως λογιστής του καταστήματος Κόνσολα, στην Ερμού 88, Κ. Αριστόβουλος, έγραφε προς τον ΣΕΑ ότι ο συγκεκριμένος έμπορος δεν είχε εφαρμόσει την αναδρομική αύξηση των μισθών σύμφωνα με την εγκύκλιο του Υπουργείου Οικονομίας και ζητούσε από τον Σύλλογο «να του γίνη η κατάλληλος δήλωσης». Ο ίδιος είχε αλλάξει εντωμεταξύ εργοδότη και εργαζόταν στο κατάστημα Αν. Γεωργιάδου, στην οδό Κολοκοτρώνη 33.⁴⁴

Στις 19 Μαρτίου 1919 ο Παν. Γ. Παπαγεωργίου, υπάλληλος στο κατάστημα των Αφών Αγγελόπουλοι, ζητούσε προστασία από τον ΣΕΑ γιατί το προηγούμενο αφεντικό του τον κατέτρεχε για πολιτικούς λόγους και «τον υβρίζει εις τας οδούς μπολσεβίκο».⁴⁵

Παράλληλα ο ΣΕΑ αποτελούσε τον σύνδεσμο των εμποροϋπαλλήλων τόσο με το κράτος όσο και με άλλους θεσμούς. Η διαμεσολάβηση του συλλόγου προς το κράτος και οι σχέσεις του με άλλες εργοδοτικές, επαγγελματικές, εργατικές συσσωματώσεις προσέδιδαν στον ΣΕΑ κεντρικό ρόλο στον διαμορφούμενο συνδικαλιστικό χώρο της πρωτεύουσας.⁴⁶ Η έλλειψη κοινωνικής και οικονομικής ασφάλειας, ειδικά για την ανομοιογενή και διασπαρ-

40. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931.

41. ΕΛΙΑ, φάκ. Ακατάτακτα, Εμποροϋπάλληλοι.

42. Στο ίδιο.

43. Στο ίδιο.

44. Στο ίδιο.

45. Στο ίδιο.

46. Στο ίδιο. Η ίδια αρχειακή ενότητα από σκόρπια χαρτιά φωτίζει την εικόνα ενός άγνωστου τοπίου και τεκμηριώνει την ευρύτερη διαμεσολαβητική λειτουργία του Συλλόγου.

μένη ομάδα των εμποροϋπαλλήλων, δημιουργούσε δισεπίλυτα προβλήματα σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης, όπως στην περίπτωση ατυχήματος σε υπάλληλο της εταιρείας Σίγγερ το 1918. Ο ΣΕΑ ζήτησε τη οικονομική συνδρομή του ΕΣΑ και αυτός απάντησε ότι δεν μπορούσε να βοηθήσει, αλλά συνιστούσε και ενέκρινε να κάνουν έρανο μεταξύ των καταστηματάρχων του εμπορικού κέντρου.⁴⁷

Οι διεκδικήσεις των νέων και μεγαλύτερων εμποροϋπαλλήλων έχουν τη μορφή μεμονωμένων αιτήσεων προς τον ΣΕΑ και έχουν στόχο τη διαμεσολάβησή του προς την εργοδοσία ώστε να εφαρμόσει κυβερνητικές και κρατικές ρυθμίσεις αποζημίωσης των επιστρατευμένων εμποροϋπαλλήλων ή να διευθετήσει εργασιακές σχέσεις που κινούνταν σε προσωπικό επίπεδο χωρίς θεσμικό πλαίσιο αναφοράς. Επίσης οι πολιτικές αντιπαραθέσεις μεταξύ εμπόρων εργοδοτών και εμποροϋπαλλήλων είχαν περάσει σε ένα άλλο στάδιο αντιπαραθέσης πολιτικών και εργασιακών διεκδικήσεων, όπως αυτές διαμορφώθηκαν μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση και την ίδρυση της ΓΣΕΕ.

Την περίοδο αυτή των πρώτων καθοριστικών εξελίξεων στον κόσμο του εργατικού συνδικαλισμού οργανώθηκε και το Α΄ Πανελλαδικό Εργατικό Συνέδριο στην Αθήνα. Στο συνέδριο αυτό τα σωματεία που είχαν πάνω από 30 μέλη μπορούσαν να έχουν συμβουλευτική ψήφο, την οποία μπορούσαν να αναθέσουν σε αντιπρόσωπο άλλου σωματείου. Έτσι, ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Βόλου ζήτησε να εκπροσωπηθεί στο συνέδριο στην Αθήνα από μέλος του ΣΕΑ. Την ίδια χρονιά κυκλοφόρησε και η ιδέα της συγκρότησης Πανελληνίου Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων.⁴⁸

Οι σχέσεις του ΣΕΑ με τον εργατικό συνδικαλισμό ήταν κυμαινόμενες. Ήδη από το 1917 το Εργατικό Κέντρο Αθηνών (1910) ζήτησε από τον ΣΕΑ να επιτρέψει στον γιο ενός άπορου εργάτη να δώσει εξετάσεις στις σχολές του και να φοιτήσει δωρεάν. Στις 11 Οκτωβρίου 1918 το Εργατικό Κέντρο Αθηνών κατέγραφε τον ΣΕΑ ως μέλος του ανάμεσα σε άλλα 29 σωματεία. Όμως αυτή η συμπόρευση συνάντησε αντιδράσεις. Έτσι, στις 4 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου, το μέλος του ΔΣ του ΣΕΑ Ανδρέας Μοσχανδρέας υπέβαλε την παραίτησή του γιατί διαφωνούσε με την προσχώρηση του συλλόγου στο ΕΚΑ.⁴⁹ Το ζήτημα που επανερχόταν ήταν αν οι εμποροϋπάλληλοι ήθελαν ή μπορούσαν να θεωρηθούν εργάτες. Έτσι, ενώ αρχικά εντάχθηκαν στο ΕΚΑ, το 1922 αποχώρησαν και ακολούθησε μια αμφίθυμη σχέση συνεργασίας.⁵⁰

Η συμμετοχή του ΣΕΑ στις πρώτες εργατικές κινητοποιήσεις και συλλογικές δράσεις είναι θέμα ακόμη ανοικτό στην ιστορική έρευνα. Όμως όλοι οι σύλλογοι εμποροϋπαλλήλων στα μεγάλα αστικά κέντρα, Πειραιά, Πάτρα, Ερμούπολη, Λάρισα, Καλαμάτα, Βόλο, αλληλογραφούσαν με τον ΣΕΑ και ανήγγελλαν τα νέα ΔΣ τους, ζητούσαν το καταστατικό του, παραχωρούσαν την εκπροσώπησή τους σε εργατικά συνέδρια ή απηύθυναν τις διεκδικήσεις

47. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή ΕΣΑ, Αθήνα, 31.8.1918.

48. Βλ. σχετικά έντυπα φυλλάδια. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931.

49. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931.

50. Μ. Μαυροειδή, «Μεσοπόλεμος: Πολιτικές περιπέτειες και κλαδικά αιτήματα», σ. 112-118. Για το γενικό πλαίσιο, βλ. Θανάσης Καμπαγιάννης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926. Οι απεργίες, τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ*, Αθήνα 2007.

τους προς δευτεροβάθμια όργανα και το κράτος, ουσιαστικά για να ισχυροποιήσουν τις θέσεις τους και τα αιτήματά τους μέσα και από τη δική του διαμεσολάβηση. Εδώ παρατίθενται ορισμένες περιπτώσεις που αναδεικνύουν τον κεντρικό ρόλο του ΣΕΑ στις σχέσεις επικοινωνίας και διαπραγμάτευσης με άλλους συλλόγους εμποροϋπαλλήλων στα χρόνια 1916-1918:

Στις 21 Απριλίου 1918 ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Σύρου Ερμούπολις (ίδρυση 1890) ζητούσε από τον ΣΕΑ να του στείλουν τον νόμο που είχε ψηφιστεί για τις νυκτερινές σχολές για εμποροϋπαλλήλους και λίγο αργότερα τη διαμεσολάβησή του προς το τοπικό Εμπορικό Επιμελητήριο προκειμένου να εφαρμοσθεί και από τους καταστηματαρχες της Σύρου η κυβερνητική αύξηση στον μισθό των εμποροϋπαλλήλων (5 Σεπτεμβρίου 1918). Στις 24 Μαΐου 1918 ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Πειραιά καλούσε τον ΣΕΑ σε μνημόσυνο υπέρ των πεσόντων εμποροϋπαλλήλων στον πόλεμο του 1912-1913. Στις 21 Σεπτεμβρίου 1918 ο Σύλλογος Υπαλλήλων Πατρών ανακοίνωνε στον ΣΕΑ το νέο ΔΣ. Στις 24 Σεπτεμβρίου 1918 ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Βόλου ζητούσε από τον ΣΕΑ να τον αντιπροσωπεύσει στο Α΄ Πανελλαδικό Εργατικό Συνέδριο και πρότεινε να γίνει υποχρεωτική η εγγραφή των εμποροϋπαλλήλων στον κάθε τοπικό σύλλογο. Στις 21 Δεκεμβρίου 1918 ο Π.Σ. Γεωργόπουλος ζητούσε από το Γύθειο το καταστατικό του ΣΕΑ ώστε να πρωτοστατήσει στη δημιουργία συλλόγου εμποροϋπαλλήλων στον τόπο του.⁵¹

Οι εμποροϋπάλληλοι μέλη του ΣΕΑ απήθυναν σε αυτόν τις οικονομικές τους διεκδικήσεις ζητώντας του να μεσολαβήσει στους εργοδότες και στο κράτος. Η επικοινωνία από την πλευρά του κράτους με τον ΣΕΑ γινόταν ουσιαστικά μέσα από τον έλεγχο και τις προσπάθειες αναμόρφωσης της εμπορικής εκπαίδευσης που ο σύλλογος παρείχε στα νεαρά μέλη του.

Η εμπορική εκπαίδευση

Η προσπάθεια για στροφή από τη θεωρητική κλασική παιδεία στην πρακτική επαγγελματική, που ακολουθεί δυτικά πρότυπα, γίνεται ορατή από την περίοδο 1864-1909. Η νέα επαγγελματική κατεύθυνση της εκπαίδευσης αποτέλεσε σταθερή επιδίωξη ενός μέρους των πολιτικών και των επιχειρηματιών, καθώς και φιλανθρωπικών εταιρειών και επαγγελματικών σωματείων στην Ελλάδα.⁵² Εδώ μας ενδιαφέρει πώς διαχειρίστηκε την εμπορική εκπαίδευση

51. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931. Η υποχρεωτική εγγραφή στους επαγγελματικούς συλλόγους ήταν παλαιό αίτημα από το Μετοχικό Ταμείο των εν Αθήναις Εμποροϋπαλλήλων, που το 1891 απήθυνε επιστολή προς τους διάφορους εμπόρους ζητώντας τους να βοηθήσουν το σωματείο όχι μόνο «δι' ισχυράς προτροπής» προς τους υπαλλήλους τους να γραφτούν μέλη, αλλά και «όπως τους δυστροπούοντας εξαναγκάσητε καταβάλλοντες εκ του μισθού των την γλίσχρον συνδρομήν». Βλ. *Εφημερίς των συντεχνιών*, 8.2.1891, στο Ν. Ποταμιάνος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας», σ. 314.

52. Το ζήτημα της εμπορικής εκπαίδευσης δεν έχει γίνει αντικείμενο συστηματικής μελέτης, αντίθετα με την τεχνική εκπαίδευση. Βλ. ενδεικτικά Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Σιβιτανίδειος σχολή Τεχνών και Επαγγελάτων. Από την ίδρυση στην καθιέρωση*, Αθήνα 2005. Σωτήριος Γκλαβάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα*

ένας νεοφυής σύλλογος, ο ΣΕΑ, ήδη από την ίδρυσή του, το 1892. Σύμφωνα με το καταστατικό του εξάλλου: «Δαπάνη του συλλόγου θέλουσι διδάσκεσθαι εν τω ιδίω καταστήματι η ελληνική, η γαλλική και η διπλογραφία, προσλαμβανομένων των επί τούτων καθηγητών και διδασκάλων με ανάλογον των πόρων του συλλόγου αντιμισθίαν, έναρξις δε των μαθημάτων θέλει γίνει, άμα οι πόροι του συλλόγου το επιτρέψωσι».⁵³

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις που συνοδεύουν τις εκπαιδευτικές αλλαγές στον τομέα της επαγγελματικής εκπαίδευσης στο ελληνικό κράτος αφορούν συνήθως και την εμπορική εκπαίδευση. Από το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα ιδρύονται εμπορικές σχολές με ιδιωτική πρωτοβουλία ή από συλλόγους, όπως αρχικά η σχολή του ΣΕΑ και αργότερα άλλων τοπικών συλλόγων εμποροϋπαλλήλων. Έως το 1931 λειτουργούσαν 49 μέσες και κατώτερες ιδιωτικές εμπορικές σχολές στην Ελλάδα,⁵⁴ ενώ το 1901 είχε ιδρυθεί από το Υπουργείο Παιδείας η «εν Αθήναις Εμπορική Σχολή» με τρεις τάξεις, όπου θα διδάσκονταν νέα ελληνικά, ξένες γλώσσες και πολλά διαφορετικά μαθήματα σχετικά με τη διαχείριση του εμπορίου αλλά και γενικών γνώσεων.⁵⁵

Η εμπορική εκπαίδευση παρουσίαζε ποικιλία στα προσφερόμενα επίπεδα, από απλές εγκύκλιες γνώσεις έως την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η δημιουργία μιας τριτοβάθμιας εμπορικής σχολής στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε με τον Ν. 2191/18.6.1920 και την ίδρυση της Ανώτατης Εμπορικής Σχολής.⁵⁶ Το ανώτατο αυτό εκπαιδευτικό ίδρυμα είχε πρότυπο την αντίστοιχη σχολή του πανεπιστημίου της Λοζάνης και στεγάστηκε αρχικά στις εγκαταστάσεις της Εμπορικής και Βιομηχανικής Ακαδημίας του Όθωνα Ρουσόπουλου.⁵⁷

Ο ΣΕΑ διατήρησε τον έλεγχο της εμπορικής εκπαίδευσης που παρείχε στα μέλη του από την ίδρυσή του έως τον Μεσοπόλεμο. Δεν έχουμε σαφείς πληροφορίες για τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της εμπορικής σχολής του.⁵⁸ Το 1928 η σχολή μετονομάστηκε σε Νυκτερινή

(1830-1930). *Η Σεβαστοπούλειος εργατική σχολή*, Αθήνα 2002· και γενικά Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, τ. Α/2, Αθήνα 2001, σ.192-213.

53. Καταστατικό του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών, άρθρο 42.

54. Σ. Γκλαβιάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα*, σ. 208-218.

55. Βλ. Διατάγματα «Περί ιδρύσεως εν Αθήναις Εμπορικής Σχολής», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 123, 8.6.1901 και «Περί καταβολής εξόδων υπηρεσίας και αποζημιώσεως προσωπικού της εν Αθήναις εδρευούσης Εμπορικής Σχολής», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 159, 28.7.1901. Την ίδια χρονιά ιδρύεται και στην Πάτρα τριτάξιος εμπορική σχολή. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 187, 1.9.1901. Στη σχολή της Αθήνας διδάσκονταν γαλλικά, αγγλικά, γερμανικά, λογιστική, στοιχεία εμπορικού δικαίου και πολιτικής ή δημόσιας οικονομίας, εμπορευματολογία, εμπορική αλληλογραφία, διπλογραφία, καταστιχογραφία, καλλιγραφία, γεωγραφία, ελληνική ιστορία, ιστορία του εμπορίου, φυσική, μαθηματικά και γυμναστική.

56. Βλ. τον δικτυακό κόμβο της σχολής <http://www.aueb.gr/pages/about/history.php> (τελ. πρόσβ. 2.8.2015). Το 1939 η ΑΣΟΕE απέκτησε πλήρη ακαδημαϊκή αναγνώριση και έγινε η ανώτερη πανεπιστημιακή σχολή που αφορούσε τον κόσμο του εμπορίου.

57. Πα την Ακαδημία, βλ. Σ. Γκλαβιάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα*, σ. 280-284.

58. Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών, *Οργανισμός των νυκτερινών εμπορικών σχολών*, Αθήνα χ.χ. Ευχαριστώ τον δρα Ν. Ποταμίανο για την επισήμανση του φυλλαδίου.

Επαγγελματική Εμπορική Σχολή του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων.⁵⁹ Η νέα σχολή απαλλάχθηκε από τα προηγούμενα προπαρασκευαστικά στάδια, αλλά έφυγε ουσιαστικά και από τον έλεγχο του ΣΕΑ, καθώς το κράτος έκανε πλέον επιθεωρήσεις και επέβαλλε ρυθμιστικούς κανόνες. Πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Σχολή είχε 1.000 περίπου μαθητές καταμεμημένους σε 4 τάξεις και σε 14 τμήματα σε 3 κτίρια: α) 4 τμήματα στο μέγαρο του ΣΕΑ στην πλατεία Μητροπόλεως, β) 5 τμήματα στο δημόσιο δημοτικό σχολείο στην οδό Θουκυδίδου-Απόλλωνος, γ) 5 τμήματα στο δημόσιο δημοτικό σχολείο στην οδό Αδριανού-Φλέσσα.⁶⁰

Ο ΣΕΑ μέσω της εμπορικής εκπαίδευσης ουσιαστικά κατοχύρωνε και διεκδικούσε εργασιακά δικαιώματα για τα μέλη του, σε μια περίοδο κατά την οποία ομάδες συμφερόντων αρχίζουν ήδη να συσπειρώνονται ώστε να κατακτήσουν ή να διασφαλίσουν αποκλειστικά επαγγελματικά δικαιώματα.

Μία μόνο περίπτωση διεκδίκησης δικαιωμάτων των αποφοίτων της εμπορικής εκπαίδευσης εντοπίστηκε έξω από το πλαίσιο του Συλλόγου σε μια πρώιμη φάση, το 1913. Το συλλογικό αίτημα διατυπώθηκε προς το Υπουργείο Οικονομικών από πέντε κηδεμόνες νεαρών τελειοφοίτων της Δημοτικής Εμπορικής Σχολής Αθηνών. Ζητούσαν να επιτρέπεται να στελεχώνονται οι δημόσιες υπηρεσίες, και ειδικά το Τελωνείο, το Ταμείο, η Επιμελητεία του στρατού και κάθε λογής λογιστικές υπηρεσίες με αποφοίτους των δημοτικών εμπορικών σχολών. Το επιχείρημα των κηδεμόνων ήταν ότι αυτοί οι απόφοιτοι γνώριζαν λογιστική, μαθηματικά, ξένες γλώσσες και λοιπά «πραγματογνωστικά» μαθήματα και ήσαν ανώτεροι των αντίστοιχων αποφοίτων του γυμνασίου. Το υπόμνημα ουσιαστικά διεκδικούσε την ισοτιμία της επαγγελματικής με την κλασική παιδεία μέσα από την κατοχύρωση επαγγελματικών δικαιωμάτων ήδη από το στάδιο της δημοτικής εκπαίδευσης.⁶¹ Αυτοί οι κηδεμόνες προφανώς δεν μπορούσαν να γνωρίζουν ότι το ζήτημα του διαχωρισμού, της εξίσωσης και της αντιπαλότητας μεταξύ κλασικής και επαγγελματικής παιδείας είχε ξεκινήσει παλαιότερα και θα συνέχιζε να απασχολεί το ελληνικό κράτος για πολλές δεκαετίες. Συγκροτούσαν όμως μια άμορφη συλλογικότητα που διεκδικούσε για λογαριασμό νέων πολιτών πρόσβαση στην υπαλληλική αγορά εργασίας και στηριζόταν σε μια νέα μορφή εκπαίδευσης, την εμπορική εκπαίδευση.

Όλες οι αφηγήσεις των αιτημάτων αναμόρφωσης και των διεκδικήσεων γύρω από την εμπορική εκπαίδευση έχουν μια κοινή αφετηρία, την αναφορά στο παρελθόν, όχι από την αρχαιότητα και τον κερδωό Ερμή, αλλά από την πρώτη συλλογική έκφραση συσσωμάτωσης των εμποροϋπαλλήλων, την ίδρυση του ΣΕΑ. Η κοινή ιστορία των εμποροϋπαλλήλων ξεκινά με την ίδρυσή του, αφού το 1892 αποτελεί το σημείο γένεσης και ισχυροποίησης αυτής της επαγγελματικής ομάδας. Παράλληλα εντοπίζονται άτομα που ήσαν πρωταγωνιστές στη διαμόρφωση της εμπορικής εκπαίδευσης είτε ως διαχειριστές (δημόσιοι υπάλληλοι του Υπουργείου Οικονομικών, μέλη των ΔΣ του ΕΣΑ) είτε ως μαθητές της Εμπορικής Σχολής.

59. Με το διάταγμα του 1927 που εφαρμόστηκε το 1928, στηριζόμενο στον νόμο 3336.

60. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, Εσπερινή Εμπορική Επαγγελματική Σχολή του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών 1921-1932.

61. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, χειρόγραφη αναφορά προς τον υπουργό Οικονομίας, 11.12.1913.

Ο ΣΕΑ κράτησε υπό τον έλεγχό του την εμπορική εκπαίδευση των μελών του, χρηματοδοτώντας τα νυχτερινά μαθήματα που προσέφερε στα νεαρά μέλη του έως τη θέσπιση του νόμου του 1914. Ο νόμος αυτός έδινε τη δυνατότητα στα σωματεία να αναγνωριστούν αλλά και να διεκδικήσουν κρατική οικονομική αρωγή, πέρα από τις ιδιωτικές και θεσμικές εισφορές και δωρεές που διεκδικούσαν έως τότε. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε και γι' αυτό το ζήτημα την καταλυτική ευκαιρία της αλλαγής. Εξαιτίας των έκτακτων πολεμικών και οικονομικών συνθηκών, ο ΣΕΑ δεν είχε προσλάβει καθηγητές εμπορικών μαθημάτων το 1917 και τα μαθήματα αναπληρώθηκαν από τους καθηγητές του δημοσίου. Έτσι οι μαθητές της Εμπορικής Σχολής του ΣΕΑ, που είχαν δει τη διαφορά με τους καθηγητές των Δημόσιων Εμπορικών Σχολών, ζητούσαν την παρέμβαση του κράτους ώστε να παγιωθεί αυτή η αλλαγή επιλογής διδακτικού προσωπικού.⁶² Είναι μάλλον προφανές ότι το επίπεδο των καθηγητών και των μαθημάτων που πρόσφερε ο ΣΕΑ υστερούσε έναντι των αντίστοιχων δημοσίων εμπορικών σχολών, τουλάχιστον την πρώτη περίοδο.

Από τον Μεσοπόλεμο έως και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η ιστορική γενεαλογική εξιστόρηση της διαδρομής της εμπορικής εκπαίδευσης είναι παρούσα στον γραπτό λόγο, συχνά μέσα στην εθνική ρητορεία για τη συμμετοχή των νέων εμποροϋπαλλήλων στη διαμόρφωση μιας τάξης παραγωγικής και χρήσιμης στα μέλη της και στην πατρίδα τους. Παράδειγμα το εκτενές υπόμνημα που συνέταξε ο Σύνδεσμος Πτυχιούχων Δημόσιων Εμπορικών Σχολών της Ελλάδος το 1926, όπου η εξιστόρηση αυτή κρίνεται ως ο προσφορότερος τρόπος για να υποστηριχτούν οι απόψεις που εκφράζονται. Στο υπόμνημά του προς το Υπουργείο Εμπορίου και Βιομηχανίας, τμήμα Εμπορικής Εκπαίδευσης, ο Σύνδεσμος επισήμαινε για πολλοστή φορά τις αδυναμίες στη λειτουργία της εμπορικής εκπαίδευσης, που εντοπίζονταν στη συχνά μη κανονική προσέλευση των μαθητών και στην επιστημονική κατάρτισή τους χωρίς σαφή προσανατολισμό.⁶³ Αμφισβητούσε τον επιστημονικό χαρακτήρα των μαθημάτων, καθώς η κατεύθυνσή τους ήταν η πρακτική γνώση.

Ο συντάκτης προτάσσει στο υπόμνημα το ιστορικό της εμπορικής εκπαίδευσης· κατά την περίοδο 1900-1904 λειτουργούσαν τέσσερις σχολές στην Αθήνα, στην Κέρκυρα, στη Σύρο και στην Πάτρα, υπό την εποπτεία του Κυπάρισσου Στέφανου, κύριου εμπνευστή και σχεδιαστή της πρακτικής εμπορικής εκπαίδευσης. Το επίπεδο αυτών των σχολών χαρακτηρίζεται ως ανάμεσα στα ελληνικά σχολεία και γυμνάσια και στις αστικές σχολές θηλέων, δίνοντας άμεσα και το στίγμα της ανισότητας στην εκπαίδευση ανδρών και γυναικών. Κατά το διάστημα 1904-1909 οι σχολές έγιναν εμπορικά γυμνάσια που παρείχαν πρακτική μόρφωση, όπως τα εμπορικά γυμνάσια τα παγόμενα στο Υπουργείο Παιδείας.

Σύμφωνα με το υπόμνημα, στην επόμενη περίοδο 1909-1914 οι σχολές της Αθήνας, της Πάτρας και της Σύρου εξειδικεύτηκαν λόγω προγράμματος σπουδών και διδακτικού προσωπικού και πλησίασαν τον τύπο των αντίστοιχων σχολών της Ελβετίας. Αυτή κρινόταν ως

62. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή μαθητών προς τον ΣΕΑ, Αθήνα, 7.10.1917.

63. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, υπόμνημα του Συνδέσμου Πτυχιούχων Δημόσιων Εμπορικών σχολών της Ελλάδος «περί καλύτερας οργάνωσης της Εμπορικής Εκπαίδευσης», Αθήνα, 18.6.1926.

η καλύτερη περίοδος των εμπορικών σχολών, καθώς οι απόφοιτοί τους έδιναν εξετάσεις με επιτυχία στις ανώτατες σχολές της Γερμανίας, της Ελβετίας και στο εμπορικό πανεπιστήμιο της Λιψίας, ενώ συμμετείχαν επίσης με επιτυχία στους διαγωνισμούς των ελληνικών πτυχιακών ιδρυμάτων και των δημόσιων υπηρεσιών. Μετά από αυτή την ακμή, σύμφωνα πάντα με την κρίση του συντάκτη του υπομνήματος, κατά την περίοδο 1915-1920 η εμπορική εκπαίδευση εγκαταλείφθηκε από το Υπουργείο Οικονομίας έως το 1921. Αμέσως μετά, με πρώτο στόχο την είσπραξη διδάκτρων, αναδιοργανώθηκε με νέο θεσμικό πλαίσιο,⁶⁴ που καθόριζε και την ανέγερση νέων κτιρίων για τις εμπορικές σχολές. Ας σημειωθεί ότι σύμφωνα με το νέο πρόγραμμα σπουδών οι πτυχιούχοι ανωτάτων και ανωτέρων εμπορικών σχολών είχαν δικαίωμα να διδάξουν τα εμπορικά μαθήματα, εξασφαλίζοντας έτσι πρόσβαση και σε άλλη μια μικρή αγορά εργασίας. Η προαιρετική επιλογή της ξένης γλώσσας φαίνεται ότι αναγνώριζε και κάποιες τοπικές ιδιαιτερότητες των εμπορικών σχολών.⁶⁵

Το νέο αναλυτικό πρόγραμμα είχε καταρτιστεί με στόχο να ξεχωρίσει η πρακτική μέση εμπορική εκπαίδευση, που ήταν τριετής και έπαιρνε αποφοίτους από το πεντατάξιο δημοτικό σχολείο, από τις ανώτερες εμπορικές σχολές τριετούς φοίτησης, που προσέφεραν «πανεπιστημιακή και οικονομολογική» εκπαίδευση και έπαιρναν μαθητές μετά από εξετάσεις από την πρώτη τάξη των πρακτικών λυκείων και από τη δεύτερη των κλασικών γυμνασίων. Για να αποκτήσει κοινωνική και επιστημονική βαρύτητα η εμπορική εκπαίδευση, σύμφωνα πάντα με το ίδιο υπόμνημα, έπρεπε να μείνουν πέντε ανώτερες εμπορικές σχολές, που θα υιοθετούσαν το αναμορφωμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του 1922. Ο στόχος ήταν να καλυφθούν οι ανάγκες του σύγχρονου εμπορίου και της βιομηχανίας, ώστε να επιτευχθεί καλύτερη επαγγελματική επίδοση των μαθητών με τη σωστή εκμάθηση της ελληνικής και άλλων ξένων γλωσσών. Οι υπόλοιποι απόφοιτοι των πρακτικών σχολών θα έπρεπε να μην έχουν κανένα δημόσιο πιστοποιητικό, ώστε να στρέφονται αναγκαστικά «στο ελεύθερο εμπόριο και την ελεύθερη βιοτεχνική σταδιοδρομία». Αυτό το αίτημα ερχόταν να περιχαρακώσει τους αποφοίτους των εμπορικών σχολών και να ζητήσει την κρατική προστασία μιας ομάδας που διεκδικούσε πρόσβαση σε προνομιακές θέσεις εργασίας στις τράπεζες, στα ασφαλιστικά καταστήματα και βέβαια στο δημόσιο, ιδιαίτερα μετά την έλευση αντίστοιχων πτυχιούχων προσφύγων από τη Θράκη και τη Μ. Ασία. Σύγχυση φαίνεται ότι επικρατούσε, για παράδειγμα, γύρω από τις δεξιότητες του λογιστή, επαγγέλματος απαραίτητου στις όλο και περισσότερες μικρές και μεγάλες επιχειρήσεις, ιδίως μετά την εισαγωγή του φόρου εισοδήματος το 1919. Έτσι, κατέληγε το υπόμνημα, αν το κράτος εκχωρούσε αρμοδιότητες ελέγχου και πιστοποίησης στον Σύνδεσμο Πτυχιούχων Δημοσίων Εμπορικών Σχολών της Ελλάδος,

64. Πρόκειται για τον νόμο 2648, άρθρο 5, «περί διδάκτρων και τελών εμπορικής εκπαίδευσεως» (21.8.1921) και το διάταγμα «Περί του διδακτικού προσωπικού και του προγράμματος των μαθημάτων των Δημοσίων Εμπορικών σχολών» (22.7.1922).

65. Βλ. εδώ σημ. 64. Έτσι στο Ηράκλειο και στη Θεσσαλονίκη δινόταν ως προαιρετικό μάθημα η τουρκική γλώσσα, η ιταλική στις αντίστοιχες σχολές της Αθήνας, του Πειραιά, της Πάτρας, της Κέρκυρας, του Πύργου, του Ηρακλείου, των Χανίων και του Ευλοκάστρου, και η γερμανική γλώσσα στις σχολές της Αθήνας, του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας, της Κέρκυρας, της Σύρου, του Πύργου, της Χαλκίδας, της Καβάλας και του Βόλου.

θα μπορούσε –ακολουθώντας το παράδειγμα του Δικηγορικού Συλλόγου– να αναπτύξει και να περιφρουρήσει τα δικαιώματα των αποφοίτων των δημόσιων εμπορικών σχολών και να συμβάλει στην ορθολογικοποίηση μιας ομάδας νέων εργαζομένων που είχαν κατ' αρχάς κατηγοριοποιηθεί κάτω από την ετικέτα «εμποροϋπάλληλοι», αλλά ήδη είχαν αρχίσει να εξειδικεύονται και να διεκδικούν εργασιακά δικαιώματα μέσα από την κλαδική οργάνωση.⁶⁶

Η εν Αθήναις Εσπερινή Εμπορική Σχολή του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων, δημιουργήμα ενός «εκ των αρχαιότερων συλλόγων», είχε ως κύριο σκοπό τη γενική και την ειδική επαγγελματική εκπαίδευση των μελών του ΣΕΑ. Από το 1919 ο ΣΕΑ είχε ζητήσει από το κράτος να αναλάβει αυτό τη λειτουργία της εσπερινής σχολής. Όμως πριν αναλάβει την οικονομική αρωγή της σχολής, το Υπουργείο Οικονομικών διεξήγαγε έλεγχο, ο οποίος έδειξε ότι η σχολή λειτουργούσε πλημμελώς. Με κρατική παρέμβαση λοιπόν δημιουργήθηκε ένας προπαρασκευαστικός κύκλος δύο ετών, που δεχόταν μαθητές του εξατάξιου δημοτικού σχολείου, και μια χωριστή εμπορική σχολή τεσσάρων ετών, όπου διδάσκονταν ελληνικά, μαθηματικά, εμπορικά, γαλλικά, καλλιγραφία και στοιχεία εμπορικού δικαίου και δεχόταν μαθητές του προηγούμενου κύκλου ή του ελληνικού σχολείου. Αυτή είναι η πρώτη κρατική παρέμβαση στη λειτουργία του εσπερινού σχολείου των εμποροϋπαλλήλων ώστε να επιτύχει καλύτερο επίπεδο σπουδών. Ο επιθεωρητής δεν παρέβλεψε τα κοινωνικά προβλήματα του κλάδου, που ήταν εμφανή στην έκθεσή του. Αναγνώριζε ότι οι μαθητές δεν φοιτούσαν όλο το σχολικό έτος και προς το τέλος σταματούσαν να φοιτούν, αποκαμωμένοι από την εργασιακή εξάντληση, αφού και κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας οι περισσότεροι μαθητές νύσταζαν ή κοιμόντουσαν. Έχει ενδιαφέρον ότι η πρόταση αναμόρφωσης περιελάμβανε αρχικά την ίδρυση Εμπορευματολογικού Μουσείου με άγνωστο περιεχόμενο, όμως ο επιθεωρητής του Υπουργείου Οικονομικών απάντησε ότι ο κάθε εργαζόμενος μαθητής γνώριζε τα σχετικά «εμπορικά δείγματα» από τον κλάδο του, άρα η μουσειακή υποδομή για την εκπαιδευτική υποστήριξη ενός πρακτικού πεδίου δεν ήταν αναγκαία. Στη λεπτομερή και αναλυτική έκθεσή του ο επιθεωρητής σημείωνε ότι οι εργοδότες και οι καταστηματαρχές δεν θα έπρεπε να παρεμποδίζουν την έγκαιρη προσέλευση των νεαρών μαθητών στην εσπερινή σχολή.⁶⁷

Οι αναλυτικές εκθέσεις των επιθεωρητών της περιόδου παρέχουν μια εικόνα της δύσκολης εκπαιδευτικής ζωής των νεαρών εμποροϋπαλλήλων, που κατά τεκμήριο προσπαθούσαν να αποκτήσουν το πολυπόθητο απολυτήριο μέσα σε δυσμενείς συνθήκες. Κατά το σχολικό έτος 1921-1922 είχαν εγγραφεί στη νυχτερινή Εμπορική Σχολή του ΣΕΑ 187 μαθητές και το σχολείο είχε εισπράξει 27.590 δρχ. διδάκτρα.⁶⁸ Εντωμεταξύ η έλευση των προσφύγων επέβαλε και την επίταξη της σχολής. Στο γραφείο του διευθυντή, μαζί με τα

66. Βλ. το ίδιο νομικό πλαίσιο με τις παραπάνω σημειώσεις.

67. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, έκθεση «Περί λειτουργίας της εν Αθήναις Εσπερινής Εμπορικής σχολής του συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων κατά το σχολικό έτος 1922-1923», του επιθεωρητή εμπορικής εκπαίδευσης Παπαζαχαρίου προς το Υπουργείο Οικονομίας, 4.8.1923.

68. Από αυτούς ο ένας πέθανε και αποφοίτησαν 14 μαθητές, ένας πήρε μεταγραφή, 113 προήχθησαν, 48 κρίθηκαν ανεξεταστέοι και 10 απορρίφθηκαν. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, έκθεση επιθεωρητή Εμπορικής Εκπαίδευσης Παπαζαχαρίου προς το Υπουργείο Οικονομίας, 29.6.1922.

τρέχοντα έγγραφα και το αρχείο της σχολής, κατοικούσε πλέον οικογένεια προσφύγων με λεχώ και νεογέννητο.⁶⁹

Το 1932, σε μια περίοδο οξυμένης πολιτικής και οικονομικής κρίσης, το τμήμα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης του Υπουργείου Οικονομικών έκανε ένα μικρό πραξικόπημα ζητώντας από τον ΣΕΑ να απολύσει όλο το διδακτικό προσωπικό για λόγους οικονομίας, ενώ θεωρητικά είχε ρυθμιστεί η λειτουργία της Εμπορικής Σχολής από το 1927 και το 1929. Το θέμα της επαγγελματικής εκπαίδευσης στην περίοδο της οικονομικής πτώχευσης του ελληνικού κράτους και οι σχέσεις των εκπροσώπων του Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, του ΣΕΑ και του Υπουργείου Οικονομικών αποτελούσαν τον καμβά μιας έντονης πολιτικής αντιπαλότητας. Η εσωτερική λειτουργία της σχολής είχε γίνει η διεκυστίδα μεταξύ κυβερνητικού ελέγχου και διαφόρων θεσμών. Ήδη από το 1931 λειτουργούσαν με κρατική επιχορήγηση 17 επαγγελματικές σχολές, από τις οποίες τη μεγαλύτερη επιχορήγηση, από 50.000 δρχ., έπαιρναν η νυχτερινή Εμπορική Σχολή του ΣΕΑ και η Παπαστράτειος Δημοτική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής.⁷⁰

Την περίοδο 1930-1931 είχαν εγγραφεί 692 μαθητές στις πέντε τάξεις της Εμπορικής Σχολής του ΣΕΑ. Το Υπουργείο Οικονομίας είχε μειώσει τα διδάκτρα φοίτησης, «προς ανακούφιση των μικρών εμποροϋπαλλήλων ων δεν παρεγνωρίσαμεν την οικονομικήν των ανεπάρκειαν», αναγνωρίζοντας έτσι τους νέους ως εύαλπη κοινωνικά ομάδα.⁷¹ Η φοίτηση στη σχολή μπορούσε να εξασφαλίσει εργασία, όπως δείχνει η μαρτυρία ότι το κατάστημα γεωργικών μηχανημάτων και εργαλείων του Επαμεινώνδα Γκαβέρα ζητούσε από τη Σχολή να του υποδείξει έναν τελειόφοιτο για υπάλληλό του «εκ των ηθικωτέρων και εργατικωτέρων του σχολείου σας».⁷²

Στα χρόνια αυτά υποβάλλονται στον ΣΕΑ αιτήσεις για οικονομική βοήθεια, με κύρια διεκδίκηση τη δωρεάν φοίτηση στην Εμπορική Σχολή του. Οι αιτήσεις αυτές υπογραμμίζουν την καθιέρωση πλέον της εμπορικής εκπαίδευσης ως απαραίτητου εφοδίου κοινωνικής και οικονομικής επιβίωσης και ανέλιξης για την ομάδα των εμποροϋπαλλήλων. Έτσι, εκτός από τις προσωπικές διαμεσολαβήσεις, κινητοποιείται ένας μηχανισμός στήριξης με πιστοποιητικά απορίας από τις ενορίες, πιστοποιητικά πολυτέκνων, πιστοποιητικά εργασίας κτλ. Ο ΣΕΑ αναγνώριζε τις ιδιαίτερες συνθήκες των μικρών εμποροϋπαλλήλων και ζητούσε από τα στελέχη της σχολής επιεικείς όρους φοίτησης: «οι νεαροί συνάδελφοι και εις ποίας θυσίας υλικάς, ηθικάς και σωματικάς υποβάλλονται διά να δυνηθώσι να μάθωσιν ούτοι πέντε γράμματα προς καλυτέρευσιν των όρων της περαιτέρω σταδιοδρομίας των».⁷³

Η ζήτηση για εμπορική επαγγελματική εκπαίδευση αυξανόταν ανάλογα με την αύξηση

69. ΕΛΙΑ, φάκ. Ακατάτακτα, Εμποροϋπάλληλοι, Υπουργείο Περιθάλψεως προς το Υπουργείο Οικονομικών, 11.2.1923.

70. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολές προς ΣΕΑ, Αθήνα, από 1.4.1931 έως 12.8.1932, εγκύκλιος Υπουργείου Οικονομίας (Π. Βουρλούμης), Αθήνα, 12.10.1931.

71. Στο ίδιο, επιστολή προς τον ΣΕΑ, αντίγραφο, χ.χ.

72. Στο ίδιο, Επαμ. Γκαβέρας προς ΣΕΑ, Αθήνα, 18.6.1931.

73. Στο ίδιο, επιστολή προέδρου ΣΕΑ προς Σχολική Επιτροπή ΣΕΑ, Αθήνα, 20.2.1930.

του πληθυσμού της πρωτεύουσας και των άλλων αστικών κέντρων. Φαίνεται πως η αυξανόμενη ζήτησή της είχε δημιουργήσει ένα νέο οικονομικό πεδίο και είχε γίνει αντικείμενο επιχειρήσεων με εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Έτσι στη δεκαετία του 1940 λειτουργούσαν 17 μέσες δημόσιες εμπορικές σχολές στην Ελλάδα, ενώ στην Αθήνα τουλάχιστον 13 ιδιωτικές.⁷⁴ Η σχολή του ΣΕΑ αντιμετώπιζε πλέον έντονο ποιοτικό ανταγωνισμό. Το τοπίο στην επαγγελματική εκπαίδευση παρέμεινε συγκεχυμένο έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959, που έθεσε στόχο τη στενότερη σύνδεση της επαγγελματικής εκπαίδευσης με την ελληνική μεταπολεμική οικονομία.⁷⁵

Οι αντοχές της νέας κοινωνικής συλλογικότητας

Ποια είναι τα ζητήματα που καθορίζουν τη νέα κοινωνική και επαγγελματική συλλογικότητα που θα αναδυθεί από την ανομοιογενή επαγγελματική ομάδα των εμποροϋπαλλήλων στον εικοστό αιώνα; Η μεσοπολεμική οικονομική ανάκαμψη της Ελλάδας θα πλαισιωθεί από αγροτική έξοδο, από τη μετανάστευση ανειδίκευτων νέων προς το μητροπολιτικό κέντρο της χώρας, την Αθήνα. Η ανάπτυξη της καταναλωτικής δύναμης των κατοίκων της Αθήνας θα ενεργοποιήσει και την ανάπτυξη του λιανεμπορίου, με τη συνακόλουθη ζήτηση βοηθητικού προσωπικού. Η ισχυροποίηση των μεσαίων αστικών στρωμάτων στην Αθήνα θα χαρακτηριστεί και από διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό αυτών των στρωμάτων που εκφράζονται και από τις εκπαιδευτικές επιλογές τους.

Οι εμποροϋπάλληλοι είναι μια ανομοιογενής ομάδα εγκατεσπαρμένη σε μικρές επιχειρήσεις και καταστήματα στο κέντρο της Αθήνας. Στα επαρχιακά αστικά κέντρα, οι εμποροϋπάλληλοι συχνά συνδέονταν με οικογενειακούς δεσμούς με τους ιδιοκτήτες των καταστημάτων και των επιχειρήσεων όπου εργάζονταν. Στην Αθήνα η αγροτική έξοδος μπορεί να στηρίχτηκε στην αρχή στην αλυσιδωτή μετανάστευση ανδρών με οικογενειακούς δεσμούς,

74. Οι μέσες δημόσιες εμπορικές σχολές ήταν στην Αθήνα, στον Πειραιά, στον Βόλο, στα Ιωάννινα, στο Ηράκλειο, στη Θεσσαλονίκη, στην Καλαμάτα, στην Καβάλα, στην Κέρκυρα, στην Κοζάνη, στον Πύργο, στα Χανιά, στην Πάτρα, στη Σάμο και στο Σουφλί. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, έκθεση διευθυντή Μέσης Εκπαίδευσης, Αθήνα 14.5.1943. Οι ιδιωτικές της Αθήνας λειτουργούσαν στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Αθηνών, στην ελληνογαλλική σχολή Μεταξά, στην ελληνογαλλική σχολή του Λεόντειου λυκείου, στην ελληνογαλλική σχολή Νικολοπούλου, στη σχολή Μεγαρέως – Χατζηιωάννου, στο Βυζάντιον της Ελένης Πυτίδου, στην Ιόνιο Σχολή του Καβαλλιεράτου, στο Ελληνοαμερικάνικο Κολλέγιο, στη Σχολή Παναγιωτόπουλου στον Πειραιά, στη Σχολή Ο Ερμής του Μ. Κορούση στον Πειραιά, στην Ελληνογαλλική Εμπορική Σχολή Μπάζερ και Μαρτζόπουλου, στα Ενωμένα Εκπαιδευτήρια Γλωσσών και Εμπορίου στη Νέα Χάλκη. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143.

75. Wallace Graves – Cosmas P. Stivaktas, “Public Secondary Education in Greece”, *The High School Journal* 45/8 (1962), σ. 329-334· Stephen C. Margaritis, “Higher Education in Greece”, *International Review of Education / Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft / Revue Internationale de l'Education* 10/3 (1964), σ. 297-311· Haris Lambropoulos – George Psacharopoulos, “Educational Expansion and Earnings Differentials in Greece”, *Comparative Education Review* 36/1 (1992), σ. 52-70. Για τη μεταρρύθμιση του ν. 3971/59, βλ. Ν. Δενδρινού-Αντωνακάκη, *Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959*, Αθήνα 1960.

ιδιαίτερα όμως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πήρε τον χαρακτήρα μιας ευρείας μετανάστευσης νεαρών ανδρών και γυναικών.

Οι εμποροϋπάλληλοι δεν συσπειρώθηκαν αρχικώς στον ΣΕΑ για λόγους πολιτικής και κοινωνικής ριζοσπαστικοποίησης, αλλά επειδή κατάφερε να μεσολαβεί στα εργασιακά τους αιτήματα. Ένα σημαντικό πλεονέκτημα που αποκόμιζαν τα νεαρά μέλη του ήταν η εμπορική εκπαίδευση μέσα από τον ΣΕΑ και συνακόλουθα τα επαγγελματικά πλεονεκτήματα που διεκδικούσαν ή απήλυναν οι απόφοιτοι της σχολής του.

Στο γύρισμα του αιώνα οι εμποροϋπάλληλοι συγκροτούσαν ένα σώμα από σιωπηλές μονάδες τις οποίες είχαν θέσει υπό την προστασία τους επώνυμοι αστοί, όπως ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου, και οι έμποροι μέλη του ΕΣΑ. Η επαγγελματική ταυτότητα της ομάδας των εμποροϋπαλλήλων μπορούσε να προσδιοριστεί ως προκαταρκτικό στάδιο στο επάγγελμα του εμπόρου, καταστηματαρχη, εισαγωγέα, αλλά μπορούσε να δηλώνει και τον βοηθό των εμπορικών εργασιών, που παρέμενε ανώνυμος βιοπαλαιστής χωρίς κοινωνική μέριμνα, χωρίς εκπαίδευση. Είναι αδιευκρίνιστο πόσοι εμποροϋπάλληλοι μπορούσαν να γίνουν έμποροι με μόνο εφόδιο την εμπορική εκπαίδευση.⁷⁶

Η είσοδος της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δημιούργησε σοβαρά προβλήματα επιβίωσης στους επιστρατευμένους εμποροϋπαλλήλους και ουσιαστικά διαμόρφωσε μια αιτία μαζικών διεκδικήσεων που έκαναν ορατή την ομάδα των εμποροϋπαλλήλων και νομιμοποίησαν την ύπαρξη του ΣΕΑ. Παράλληλα, τα οικονομικά αιτήματα των επιστρατευμένων εμποροϋπαλλήλων θα συνοδευτούν από αιτήματα εργασιακής διαιτησίας προς τον ΣΕΑ.

Ο ΣΕΑ αποτέλεσε κεντρικό πόλο κοινωνικής συσπείρωσης, διεκδίκησης εργασιακών δικαιωμάτων και διαχείρισης της εμπορικής εκπαίδευσης για τους εμποροϋπαλλήλους στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα. Εκτός από εγκύκλια εμπορική εκπαίδευση στους νέους εμποροϋπαλλήλους, πρόσφερε επίσης ιατρική και νομική βοήθεια στα μέλη του, όπως συνέβαινε και με άλλα επαγγελματικά σωματεία της εποχής.

Ο ΣΕΑ προσδιορίστηκε από το μητροπολιτικό κέντρο της Αθήνας και έγινε πεδίο πρόσληψης ιδεών και αλληλοβοήθειας, προβολής φιλοδοξιών, κοινωνικής παρέμβασης, αποδοχής προσδοκιών. Η σχέση που ανέπτυξε με το ελληνικό κράτος στηρίχθηκε στο ενδιαφέρον που είχε αυτό για την εμπορική εκπαίδευση και για την άσκηση μιας νέας εκπαιδευτικής πολιτικής. Παράλληλα αστικές ομάδες της πρωτεύουσας αντιμετώπισαν τους εμποροϋπαλλήλους και τον ΣΕΑ ως χώρο άσκησης πρόνοιας.

Το πρότυπο της κοινωνικής προκοπής μέσα από τη γραμμική επαγγελματική εξέλιξη από το στάδιο του εμποροϋπαλλήλου σε αυτό του εμπόρου κλονίστηκε με τις κοινωνικές αλλαγές του Μεσοπολέμου. Η απόκτηση εμπορικών γνώσεων έγινε όλο και πιο απαραίτητη, όπως και η προστασία της συλλογικής οργάνωσης. Μετά την κρίση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η οικονομική θέση των εμποροϋπαλλήλων χειροτέρευσε. Έτσι το 1918 ο πρόεδρος του ΕΣΑ αγανακτούσε με την απαίτηση του ΣΕΑ να προσλαμβάνουν οι έμποροι προσωπικό

76. Βλ. *Λογοδοσία επί των πεπραγμένων 1907-1908 υπό του προέδρου Π. Ροδούλη*, Αθήνα 1908. Αναφέρεται ότι από τα 486 μέλη του συλλόγου έμποροι έγιναν 15 κατά τη διάρκεια της χρονιάς. Βλ. Γ. Σ. Γεωργακόπουλος, *Λεύκωμα του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών*, σ. 48-49.

μόνο από τα μέλη του, αλλά και με την απαίτησή του να λαμβάνουν σχετική απάντηση από τους εμπόρους εντός ολίγων ημερών: η «αξιοπρέπεια των εμπόρων» που θιγόταν στην προκειμένη περίπτωση ταυτιζόταν λίγο πολύ με τη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία και τον οφειλόμενο σεβασμό προς αυτήν, με την ικανότητα επιβολής πειθαρχίας στους υπαλλήλους τους και με το δικαίωμα να διοικούν την επιχείρησή τους.⁷⁷

Η επαγγελματική ομάδα των εμποροϋπαλλήλων διακρίθηκε από την αρχή για την πολυμορφία της, αλλά δεν ταυτίστηκε με τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης ούτε πριν ούτε μετά το 1917. Εκείνη την εποχή η κοινωνική σύγκρουση για κάθε ομάδα συνοδεύτηκε και από την εξιδανίκευσή της καθώς και της κοινωνίας στην οποία αυτή προσέβλεπε. Συχνά τα ιδανικά της εργατικής τάξης βασίστηκαν στην εργασία ως πηγή πλούτου και συνεργασίας ενάντια στον ανταγωνισμό της κοινωνικής και οικονομικής ανόδου. Οι εμποροϋπάλληλοι μέσα από ένα πλέγμα προσωπικών σχέσεων μπορούσαν –έστω σε μικρό βαθμό– να συμμετάσχουν στον ανταγωνισμό για την κοινωνική και οικονομική άνοδο έως τον Μεσοπόλεμο. Παρόλο που αρχικά συμμετείχαν μέσω του ΣΕΑ στα δευτεροβάθμια συνδικαλιστικά όργανα (ΕΚΑ, ΓΣΕΕ) που ξεκίνησαν πολιτική και συνδικαλιστική δράση μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν αποτέλεσαν οργανικό κομμάτι των κοινωνικών συγκρούσεων. Γι' αυτό η ιστορία τους πέρασε στο περιθώριο και παραμένει ακόμη πεδίο ανοικτό στην έρευνα.

77. Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών, Πρακτικά ΓΣ, 6.12.1918, στο Ν. Ποταμιάνος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας», σ. 143.